

Svenska kvinnor möter Europa

Ur KB:s samlingar

Digitaliserad år 2015

National Library
of Sweden

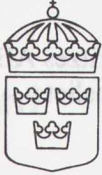
Bilaga 16 till LU 92

Svenska kvinnor möter Europa

The background is a vibrant green. A large, dark blue, wavy shape flows from the top right towards the bottom left. A solid red circle is positioned in the middle-left area. Several thick, yellow lines are scattered across the composition, some parallel to the blue shape and others crossing it at various angles.

Bilaga 16 till LU 92

SOU
1992 : 19B

Finansdepartementet
Stockholm 1993

Svenska kvinnor möter Europa

Ekonomisk integration
och social harmonisering ur
ett kvinnoperspektiv

Inga Persson

Bilaga 16 till Långtidsutredningen 1992

ISBN 91-38-13278-8
1328 0372-250X

Ömslag: K. G. Nilsson
Notstedts Tryckeri AB
Stockholm 1993

SOU och Ds kan köpas från Allmänna Förlaget som ingår i C E Fritzes AB.
Allmänna Förlaget ombesörjer också, på uppdrag av Regeringskansliets
förvaltningskontor, remissutsändningar av SOU och Ds.

Beställningsadress:

Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Fax: 08/20 50 21
Telefon: 08/690 90 90

Omslag: K. G. Nilson

Norstedts Tryckeri AB
Stockholm 1993

ISBN 91-38-13278-8
ISSN 0375-250X

Förord

Långtidsutredningen 1992 (SOU 1992: 19) har utarbetats inom finansdepartementets strukturpolitiska enhet som underlag för den ekonomiska politiken. I samband med utredningen har ett antal specialstudier genomförts. Huvuddelen av dessa publiceras som bilagor till utredningen.

Denna bilaga har utarbetats av docent Inga Persson, nationalekonomiska institutionen vid Lunds universitet.

I bilagan behandlas frågan hur kvinnornas situation påverkas av den ekonomiska integrationen, framför allt internationaliseringen, och vad ett svenskt EG-medlemskap kan betyda i detta sammanhang. Bilagan ger emellertid också ett vidare perspektiv på hur förändringar i ekonomin påverkar och samverkar med jämställdhetens utveckling.

Ansvar för långtidsutredningens bilagor och de bedömningar dessa innehåller vilar på respektive författare. Av huvudbetänkandet framgår hur bilagorna har använts i utredningens arbete.

Stockholm i december 1992

Gunnar Wetterberg
Departementsråd

Innehållsförteckning

Författarens förord	7
1. Bakgrund samt teoretisk och empirisk referensram	11
Bakgrund och syfte	11
Arbetsfördelning och ekonomisk jämställdhet	12
Sverige i jämförande internationellt perspektiv	14
Att analysera effekterna av ekonomisk integration och social harmonisering ur ett kvinnoperspektiv	17
2. Svenska kvinnors humankapital och tid som ekonomisk resurs	19
Svenska kvinnors utbildningskapital	19
Kvinnors tidsinsatser i marknadsarbetet	22
Kvinnors tidsinsatser i icke-marknadsarbetet	29
3. Bestämningfaktorer bakom kvinnors tidsallokering	33
En teoretisk tidsallokeringsmodell	33
Lönsamheten av marknadsarbete	37
Produktivitet och substitutionsmöjligheter i hushållsproduktionen	46
Preferenser och ändrade familjemönster	49
Sammanfattning	52

4. Effekter av ekonomisk integration ur ett kvinnoperspektiv	55
Tillväxt och strukturomvandling	55
Makroekonomisk balans, stabiliseringspolitik och arbetslöshet	62
Arbetskraftsrörlighet, löner och lönestruktur	66
Skatteharmonisering och den offentliga sektorn	68
Sammanfattning	70
5. Europas sociala dimension ur ett kvinnoperspektiv	73
Finns det en europeisk modell?	73
Ekonomisk integration och social harmonisering	74
Den sociala dimensionen och fiskal federalism	77
Närhetsprincipen och social harmonisering	77
EG:s sociala dimension i praktiken	78
Kvinnoperspektiv på den sociala dimensionen	84
Referenser	89

Författarens förord

Teknologiska förändringar och en snabbt förändrad världsekonomi ställer idag Sverige liksom andra länder inför nya, stora utmaningar. Den fördjupade europeiska integrationen kan ses som ett sätt att möta dessa förändrade villkor. Avsikten är att den ekonomiska integrationen skall bidra till att höja produktivitet och konkurrenskraft så att reallöner och levnadsstandard kan upprätthållas och förbättras. Den sociala dimensionen i Europasamarbetet skall samtidigt garantera att integrationens kostnader och vinster fördelas på ett rimligt sätt mellan olika medborgare och att den "europeiska" välfärdsmodellen kan bibehållas.

Historiska erfarenheter visar dock att perioder av ekonomisk omvandling kan ge skilda ekonomiska utfall för kvinnor och män. Detta sammanhänger bl. a. med den kraftiga arbetsfördelningen mellan könen och med att kvinnor och män tenderar att få olika ersättning för sitt arbete. Den ekonomiska integrationen kommer att påverka de ekonomiska incitament som möter individer, hushåll och företag och leda till att kvinnors, såväl som mäns resurser kommer att omallokeras mellan olika aktiviteter. Ökad ekonomisk integration och social harmonisering kan också väntas påverka den ekonomiska ersättning som erhålls för tidsinsatser i olika aktiviteter. På detta sätt kan den europeiska integrationen komma att ge systematiskt olika ekonomiska utfall för kvinnor och män. Detta framstår som speciellt problematiskt för ett land som Sverige där jämställdhet mellan kvinnor och män är ett viktigt och väl etablerat politiskt samhällsmål. Detta utgör bakgrunden till denna bilagas tillkomst.

Syftet med bilagan är att belysa den svenska arbetsfördelningen och ekonomiska jämställdheten mellan könen i ett europeiskt perspektiv samt analysera och diskutera vad ökad ekonomisk integration och social harmonisering kan komma att betyda därvidlag. Två angreppssätt utnyttjas. För det första används en komparativ ansats, där situationen i Sverige och för svenska kvinnor jämförs med förhållanden och utvecklingstendenser för kvinnor i andra länder i Europa. I samband med detta identifieras de viktigaste bestämningsfaktorerna bakom kvinnors tidsallokering och ekonomiska villkor och därmed också vilka faktorer som kan väntas vara viktiga för hur kvinnors situation och den ekonomiska jämställdheten mellan könen kan komma att påverkas och förändras i ett framtida Europa. För att belysa det senare försöker jag så långt det går att använda mig av en "effekt"-ansats. I princip innebär detta att man måste prognosticera och jämföra de framtida utvecklingsvägar som är förknippade med olika, specificerade handlingsalternativ. "Effekterna" av ett svenskt EG-medlemskap mäts sålunda av *skillnaden* mellan den utveckling som ett med-

lemskap kan väntas leda till vad gäller kvinnors sysselsättning, arbetslöshet, löner etc. och den utveckling som dessa variabler skulle uppvisa vid ett specificerat alternativ, såsom t. ex. enbart ett EES-avtal eller att Sverige ställde sig utanför både EES och EG. En jämförelse av utvecklingen vid ett EG-medlemskap med förhållandena i nuläget ger således *inte* en rättvisande bild av "effekterna".

Vad gäller kvinnornas roll i ekonomin och den ekonomiska jämställdheten mellan könen finns det idag inte ett utan flera Europa. Situationen i EG:s medlemsländer varierar starkt. Men samtidigt är de gemensamma utvecklingsdragen påtagliga. Industrieländerna verkar alla genomgå en transformation vad gäller demografi, familjestrukturer och kvinnors marknadsarbete. Vid vilken tidpunkt förändringarna börjar, liksom deras snabbhet, varierar från land till land men färdriktningen är i huvudsak densamma.

En kraftig ökning av kvinnors humankapital och en utjämning av humankapitalskillnaderna mellan könen har ägt och äger rum både i Sverige och EG-länderna. Däremot finns det fortfarande stora skillnader i hur väl kvinnors humankapital används, upprätthålls och vidareutvecklas på arbetsmarknaderna i olika länder. Vad gäller detta har Sverige sannolikt fortfarande ett försprång framför flertalet EG-länder. Kvinnors arbetskraftsdeltagande, förvärvsavgift och tidsinsatser i marknadsarbetet varierar starkt mellan länderna. Ofta skiljer sig också tidsinsatserna i marknadsarbetet systematiskt mellan olika grupper av kvinnor *inom* respektive land. Detta är inte längre i samma utsträckning fallet i Sverige.

Vad är då förklaringen till de observerade skillnaderna i kvinnors marknadsarbete? För att besvara detta används en s. k. tidsallokeringsmodell. Med hjälp av denna identifieras viktiga bestämningsfaktorer bakom kvinnors tidsfördelning. Till de kritiska faktorerna hör kvinnors tillgång till marknadsarbete och den ekonomiska ersättning deras marknadsarbete ger, utformningen av skatte- och transfereringssystemen samt tillgången till och kostnaden för substitut till hushållsproduktionen. Dessa förutsättningar och drivkrafter för kvinnors marknadsarbete varierar mellan länderna och detta utgör en viktig del av förklaringen till de observerade skillnaderna i kvinnors tidsallokering. Jämfört med EG-länderna hade Sverige under 1970- och 1980-talen gott om arbetstillfällen för kvinnor och uppvisade en mer utjämnad lönestruktur. Detta bidrog till att göra marknadsarbete lönsamt även för relativt sett lågutbildade kvinnor och till att det genomsnittliga lönegapet mellan kvinnor och män var mindre i Sverige. Men samtidigt kan det också ha inneburit att det ekonomiska utbytet för svenska kvinnor av att investera i utbildning, arbetslivserfarenhet och karriär var förhållandevis litet. Även utformningen av de svenska skatte- och transfereringssystemen under denna period gav ekonomiska incitament för kvinnors marknadsarbete. Likaledes var situationen vad gäller ett för kvinnors marknadsarbete centralt substitut till hushållsproduktionen, tillgången till och kostnaden för barnomsorg av olika slag, i allmänhet gynnsammare för kvinnor i Sverige än i EG-länderna.

De effekter som en ökad europeisk ekonomisk integration kan komma att få för svenska kvinnor och för den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män kan väntas uppkomma genom att dylika förutsättningar

och drivkrafter för kvinnors (och hushålls) tidsallokering förändras och/eller ersättningen för tidsinsatser i olika slags aktiviteter ändras. Integrationen kan väntas förbättra resursutnyttjandet och öka tillväxten, men också medföra en snabbare strukturomvandling. Sysselsättningseffekterna av den inre marknaden, de positiva såväl som de negativa, kommer inte att fördela sig lika mellan kvinnor och män beroende på arbetsmarknadens kraftiga segregering efter kön och skillnaderna i kvinnors och mäns positioner i arbetsorganisationen. För den ekonomiska jämställdheten kommer inte bara sysselsättningseffekternas fördelning på olika branscher och kvinnoandelen i dessa att spela en roll. Av stor vikt blir också hur själva omställningsprocesserna kommer att gestalta sig. Min slutsats är att jämställdhetsaspekten behöver bevakas i samband med omställningarna och nytänkande och speciella satsningar för kvinnor behövas för att vinster och kostnader av den ekonomiska integrationen skall fördelas någorlunda lika mellan kvinnor och män. Av stor vikt är också att integrationsprocessen kan genomföras under makroekonomisk balans och en god utveckling av den totala efterfrågan i ekonomin.

Den ekonomiska integrationen kan också få vissa effekter på den svenska lönestrukturen. Möjligheten till rörlighet för arbetskraft och kapital sätter en gräns för hur stora avvikelser som i framtiden kan finnas mellan reallönen för en viss typ av arbetskraft i Sverige och i EG-länderna. För lågutbildade svenska kvinnor kan detta innebära en tendens till lägre relativlöner och för högutbildade kvinnor det omvända. Det kan dock inte uteslutas att effekterna på lönestrukturen, liksom strukturomvandlingseffekterna, skulle bli än starkare om Sverige ställde sig utanför EES och EG eftersom man då tvingas kompensera för den konkurrensnackdel ett utanförskap innebär. Om av integrationen orsakade förändringar i lönestrukturen sammanfaller med att andra ekonomiska drivkrafter för kvinnors marknadsarbete, såsom skatter, transfereringar och kostnader för barntillsyn, förändras på ett sätt som sänker lönsamheten av kvinnors marknadsarbete kan man även i Sverige komma att få en större variation i marknadsarbetets omfattning mellan lågutbildade och högutbildade kvinnor. Men eventuella sådana beslut om förändringar av skatter, transfereringar och avgifter är i allt väsentligt en inhemsk politisk fråga. Den ekonomiska integrationen kan visserligen väntas leda till en viss direkt och indirekt skatteharmonisering mellan Sverige och EG-länderna, men de förväntade skattebortfallen ter sig som relativt begränsade. Hur de nedskärningar som svarar mot skattebortfallet utformas, lägger EES-avtal och EG-medlemskap inga större begränsningar på. Utformas de så att den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män försämras, beror det således på avvägningar och val gjorda inom det svenska politiska systemet.

Hur utfallet av integrationen kommer att se ut ur ett kvinno- och jämställdhetsperspektiv beror emellertid också på vad som händer med EG:s "sociala dimension". Min slutsats, utifrån en granskning ur kvinno- och jämställdhetsperspektiv, är att frågan om den sociala dimensionens framtida omfattning och utformning är speciellt viktig för kvinnor på grund av de stora skillnader som alltså finns mellan kvinnors och mäns roller i ekonomin och i deras ekonomiska utfall. I själva verket menar jag att frågan är så viktig att den ekonomiska integrationen bör kompletteras

inte bara som nu är fallet med officiella målsättningar om att integrationen skall gå hand i hand med "economic and social cohesion" och "economic convergence" utan också med officiella målsättningar om vad som skulle kunna kallas "gender cohesion" och "gender convergence". Med andra ord bör det vara klart utsagt att erforderliga åtgärder skall sättas in för att garantera att den ekonomiska integrationen går hand i hand med en utjämning av de ekonomiska skillnaderna mellan kvinnor och män och med att kvinnors och mäns löner, arbetsvillkor, pensionsutfall etc. närmar sig varandra. Först då tror jag att kvinnor kommer att kunna identifiera sig med det nya, gemensamma Europaprojektet.

Bilagan bygger på den analysram som utvecklades av Christina Jonung och mig i "Kvinnors roll i ekonomin", en bilaga till 1990 års långtidsutredning. Jag har också haft nytta av de insikter om vad ett kvinnoperspektiv kan innebära som Maud Eduards och Yvonne Hirdman förmedlat till mig från sina respektive discipliner. Yves Bourdet och Göte Hansson bistod mig med sina kunskaper om ekonomisk integration och social harmonisering samt med läsning och kommentarer. Ann-Charlotte Sahlin tog på sitt lugna och effektiva sätt hand om alla figurer och tabeller. Gunnar Wetterberg gav stöd och uppmuntran när uppdraget emellanåt föreföll mig alltför omöjligt. Jag är dem alla varmt tacksam.

Lund i december 1992

Inga Persson

1 Bakgrund samt teoretisk och empirisk referensram

Bakgrund och syfte

I en bilaga till LU 90 analyserades för första gången i långtidsutrednings-sammanhang kvinnors roll i den svenska ekonomin och den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män.¹ Utgångspunkten var därvid dels ett resursperspektiv, dels ett måluppfyllelseperspektiv.

Resurserna i en ekonomi används dels för marknadsproduktion, dels för produktion utanför marknaden (hushållsproduktion).² I bilagan till LU 90 beskrevs den stora förändring av resursanvändningen i den svenska ekonomin som ägt rum de senaste decennierna i form av överflyttning av kvinnors produktionsinsatser från hushållsarbete till marknadsarbete. Det visades också att svenska män samtidigt kraftigt minskat sina tidsinsatser i marknadsarbetet. Sammantaget rör det sig om en omfattande samhällsorganisatorisk förändring i resursutnyttjandet. Det kvarstår dock stora skillnader mellan hur kvinnors och mäns tidsresurser fördelar sig dels *mellan* hushållsarbete och marknadsarbete, dels *inom* marknadsarbetet och *inom* hushållsarbetet.

Skillnaderna i tidsinsatsernas fördelning mellan könen leder till skillnader i det ekonomiska utfallet för kvinnor och män. För det första medför mäns större tidsinsatser i det avlönade marknadsarbetet att deras marknadsinkomster blir högre än kvinnors. För det andra förstärks detta ytterligare genom att kvinnor (i genomsnitt) erhåller lägre lön per arbetad timme än män, bl. a. beroende på att de arbetar inom andra sektorer, andra yrken etc. än män. Kvinnorna gör å andra sidan större tidsinsatser än män inom hushållsarbetet, men detta arbete erhåller *direkt* ekonomisk ersättning bara i begränsad utsträckning, främst via föräldraförsäkringen. Ersättningen till kvinnor för deras merinsatser inom hushållsarbetet sker främst *indirekt*, via transfereringar inom familjen. Fördelningen av tidsinsatserna mellan kvinnor och män påverkar för det tredje det ekonomiska utfallet för kvinnor jämfört med män genom att förmånerna inom socialförsäkringarna och liknande system (sjukpenning, pensionsförmåner, arbetslöshetsersättning etc.) ofta är på olika sätt knutna till storleken på individers marknadsinkomster. De tenderar med andra ord att kompensera för inkomstbortfall från marknadsarbete, men inte för "inkomstbortfall" från arbete utanför marknaden.

Sammanfattningsvis kommer fördelningen av mäns och kvinnors tidsinsatser mellan olika aktiviteter ("resursfördelningen") och hur dessa aktiviteter, direkt och indirekt, ersätts att påverka det ekonomiska utfallet för kvinnor jämfört med män, dvs. den ekonomiska jämställdheten mellan könen. Denna utgör i sin tur en viktig komponent i den jämställdhet mellan könen som är ett etablerat politiskt samhällsmål i Sverige.

¹ Se Jonung och Persson (red.) (1990).

² För att beteckna den produktionsverksamhet som hushållen utför utanför arbetsmarknaden kommer i denna bilaga termen hushållsproduktion (hushållsarbete) att användas omväxlande med termen icke-marknadsproduktion (icke-marknadsarbete).

Hur resurserna i den svenska ekonomin utnyttjas kan väntas stå i fokus även under 1990-talet. Den ekonomiska integrationen, liksom andra ekonomiska och politiska förändringar, kommer att påverka de ekonomiska incitament som möter individer, familjer och företag och leda till att kvinnors, såväl som mäns resurser kommer att omallokeras mellan olika aktiviteter. Samtidigt kan vikten av att såväl kvinnors som mäns resurser används effektivt väntas få ökad betoning mot bakgrund av den långsamma tillväxt och produktivitetsutveckling som den svenska ekonomin uppvisat under 1980-talet och den ökade konkurrens som den ekonomiska integrationen medför.³ Ökad ekonomisk integration och social harmonisering kan också väntas påverka den direkta och indirekta ekonomiska ersättning som erhålls för tidsinsatser i olika aktiviteter. Det finns inte heller anledning att förvänta sig att kraven på jämställdhet mellan kvinnor och män skulle bli mindre under 1990-talet än under de just gångna decennierna. De steg på vägen mot jämställdhet som redan tagits kan istället innebära att de *kvarstående* skillnaderna framstår som än mer iögonenfallande och stötande.

Även inom ramen för 1992 års långtidsutredning finns det således anledning att speciellt uppmärksamma frågorna om fördelningen av mäns och kvinnors tidsinsatser i den svenska ekonomin och dess konsekvenser för den ekonomiska jämställdheten mellan könen. Därvid har vi valt att lägga betoningen på den ökade ekonomiska integrationen och sociala harmoniseringen inom Västeuropa. Syftet med bilagan är att belysa den svenska arbetsfördelningen mellan könen i ett europeiskt perspektiv samt analysera och diskutera hur ökad ekonomisk integration och social harmonisering kan komma att påverka fördelningen av svenska kvinnors och mäns tidsresurser och ekonomiska utfall.

Arbetsfördelning och ekonomisk jämställdhet

Den framväxande kvinnohistoriska forskningen tyder på att det under alla historiska epoker och i alla samhällen funnits en betydande arbetsfördelning mellan kvinnor och män.⁴ Denna arbetsfördelning har också varit förknippad med skillnader i mäns och kvinnors ekonomiska villkor. Arbetsdelningen mellan könen har gett olika ekonomiska utfall för kvinnor och män, men också skillnader i bl. a. makt och inflytande (se figur 1.1).

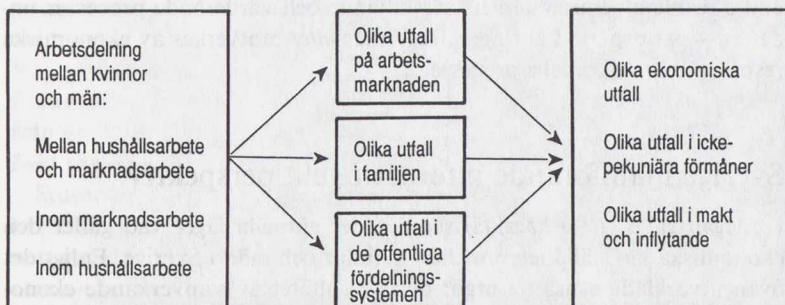
Den historiska forskningen visar också att arbetsfördelningen mellan könen förändrats över tiden och att den varierar mellan olika samhällen. Vad som är mans- och kvinnoysslor, mans- och kvinnoyrken är inte en gång för alla givet, utan varierar i tid och rum. Det som är oförändrat är att det finns en arbetsfördelning mellan könen och att de aktiviteter som huvudsakligen utförs av kvinnor tenderar att tilldelas lägre ekonomisk ersättning och lägre status än de aktiviteter som huvudsakligen utförs av män.⁵ När samhällen och ekonomier utsätts för förändringar och störningar, såsom tekniska, ekonomiska och demografiska förändringar, krigstillstånd etc., kan det leda till att även arbetsdelningen mellan könen och det ekonomiska utfallet för kvinnor relativt män förändras. Förändringarna kan innebära att kvinnornas såväl formella som reella ekonomiska ställ-

³ Se SOU 1991:82.

⁴ För en översikt över kvinnornas ställning i Europa under skilda tids-epoker, se Ohlander (1991).

⁵ Se Wikander (1992) som studerar förändringarna av arbetsdelningens och underordningens former under de två senaste århundradena.

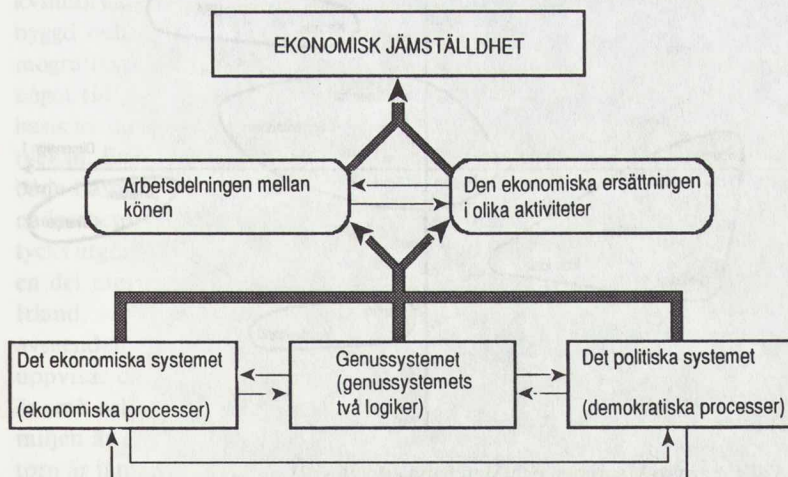
Figur 1.1 Arbetsdelningen mellan könen och dess konsekvenser

ning förbättras, men även motsatsen kan inträffa. Det kan också vara så att kvinnornas situation förbättras i vissa avseenden men samtidigt försämras i andra. Förändringarna kan också vara gynnsamma för vissa kvinnogrupper men inte för andra.

Den historiska forskningen tyder på att det finns grundläggande drivkrafter som tenderar att leda till en arbetsdelning mellan könen. Dessa drivkrafter kan ges benämningen genussystemet.⁶ Genussystemet karaktäriseras av två processer eller logiker, för det första mäns och kvinnors isärhållande och för det andra den manliga normens primat, dvs. olika värdering av det män (högre värderat) och kvinnor (lägre värderat) gör. Genussystemet är dock inte allenarådande utan verkar tillsammans med det ekonomiska systemet (ekonomiska processer) och det politiska systemet (demokratiska processer). Det är de tre systemens processer *tillsammans* som resulterar i en viss arbetsdelning och ett visst ekonomiskt utfall mellan könen under en specifik tidsperiod och i ett specifikt samhälle (se figur 1.2). De ekonomiska processerna kan under en viss tidsperiod verka mer eller mindre positivt sett ur jämställdhetsperspektiv. På likartat sätt kan det politiska systemet vara mer eller mindre "kvinnovänligt" och

Figur 1.2 Bestämningsfaktorer bakom den ekonomiska jämställdheten mellan könen

⁶ Se Hirdman (1990) för en närmare diskussion av begreppet genussystem.

pådrivande vad gäller jämställdheten mellan kvinnor och män.⁷ Med andra ord kan genusystemets särskiljande och värderande processer under en viss tidsperiod antingen förstärkas *eller* motverkas av ekonomiska respektive demokratiska processer.

Sverige i jämförande internationellt perspektiv

I bilagan till LU 90 karaktäriserades det aktuella läget vad gäller den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män i Sverige. Enligt det ovan utvecklade synsättet utgör detta resultatet av samverkande ekonomiska processer, politiska processer och genusprocesser. Detta aktualiserar frågan hur Sverige kan placeras i förhållande till andra länder, något som också är av speciellt intresse som utgångspunkt för en analys av konsekvenserna av ekonomisk integration och social harmonisering ur ett kvinnoperspektiv.

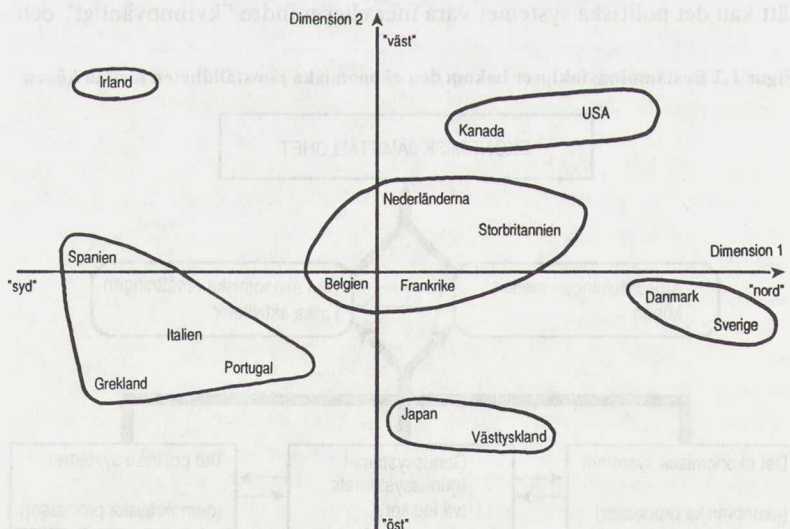
Ett försök att klassificera och inplacera olika länder efter hur kvinnornas ställning i respektive land ser ut redovisas i Barrère-Maurisson och Marchand (1990). Vi skall här kortfattat återge deras resultat. Deras studie baseras på antagandet att det finns ett nära samband mellan familjestrukturer (den reproduktiva sfären, hushållsproduktionen) och strukturen på kvinnors arbetsmarknadsdeltagande (kvinnors ställning i marknadsproduktionen). För att beskriva detta samband jämförde de 15 OECD-länder vad gäller 60 olika indikatorer på demografiska förhållanden, familjeförhållanden och förhållanden på arbetsmarknaden.⁸ Det visade sig därvid att indikatorerna grupperade länderna på det sätt som visas av figur 1.3.⁹ Mest påtagligt var att det fanns en grupp "nordliga" länder (Sverige,

⁷ Se t. ex. Hernes (1987) analys och diskussion av de skandinaviska välfärdsstaterna som speciellt "kvinnovänliga".

⁸ Indikatorerna hänförde sig i allmänhet till situationen i slutet av 1980-talet, men för vissa variabler som kan förändras snabbt, såsom födelsetalen, användes uppgifter om situationen vid tre eller fyra tidpunkter, t. ex. kring år 1960, år 1970, år 1980 samt i slutet av 1980-talet.

⁹ Länderna har grupperats med hjälp av faktoranalys. I figur 1.3 har länderna ritats in i det plan som bildas av de två första komponenterna i faktoranalysen. Dimensionerna har (oegentligt) betecknats nord-syd respektive öst-väst, eftersom länderna tenderade att gruppera sig i ett sådant mönster. Se vidare Barrère-Maurisson och Marchand (1990).

Figur 1.3 Gruppering av några OECD-länder efter indikatorer på demografisk struktur, familjestruktur och arbetsmarknadsstruktur

Källa: Barrère-Maurisson och Marchand (1990), s. 21.

Danmark) som uppvisade vissa specifika variabelkombinationer och en grupp "sydliga" länder (Spanien, Italien, Portugal, Grekland) med kontrasterande variabelkombinationer. USA och Kanada bildade en grupp. Några länder återfanns "i mitten", utan extrema variabelvärden (Belgien, Frankrike, Holland, England; de två senare med en viss tendens att avvika från gruppen). Västtyskland och Irland uppvisade egna, från sina geografiskt närliggande länder, avvikande mönster.

Studien visar på ett påtagligt sätt att det inte finns *ett* Europa vad gäller kvinnornas ställning i hushållsarbete och marknadsarbete. Konstellationerna skiljer sig och EG:s nuvarande medlemsländer finns representerade i tre av de fyra grupperingarna, men också som enskilda avvikare från mer gemensamma mönster (Västtyskland, Irland).

Vilka variabler var det då som främst bidrog till att sortera in länderna i olika grupper? De "sydliga" länderna utmärkte sig dels genom en "traditionell" familjestruktur med stora hushåll, höga födelsetal (men dock mot slutet av 1980-talet kraftigt minskande) och låg skilsmässofrekvens, dels genom en ekonomisk struktur där jordbruket fortfarande spelade stor roll, kvinnornas marknadsarbete hade liten omfattning (och ofta ägde rum inom det egna jordbruket eller familjeföretaget) och enförsörjarfamiljen var dominerande. De "nordliga" länderna karaktäriserades av en "modern" familjestruktur med små hushåll, låga (sedan länge; men under senare år i Sverige åter stigande) födelsetal, relativt sett många barn födda utanför äktenskapet och hög skilsmässofrekvens. Den kvinnliga förvärvsfrekvensen och andelen deltidsarbetande var hög, tjänstesektorn omfattande och tvåförsörjarfamiljen med mer jämställda roller det dominerande. I dessa länder verkade kvinnorna i slutet av 1980-talet kunna *före*na familj (hushållsarbete) med kontinuerligt och kvalificerat marknadsarbete.

De övriga länderna kan nu grupperas och karaktäriseras i relation till de "sydliga" och "nordliga". USA och Kanada uppvisar stora likheter med den nordliga gruppen både vad gäller familjestruktur och ekonomisk struktur, men avviker något bl. a. genom högre födelsetal och mindre stabilt arbetsmarknadsdeltagande för kvinnor. Frankrike och Belgien befinner sig i mitten, både vad gäller familjestruktur, ekonomisk struktur och kvinnornas marknadsarbete. I Frankrike är t. ex. barnomsorgen väl utbyggd och kvinnornas arbetsmarknadsanknytning ganska fast. Den demografiska förändringen mot lägre födelsetal har i dessa länder inträffat något tidigare än i de "sydliga". England och Holland hänförs också, på basis av de använda indikatorerna, till mellangruppen, om än med någon tvekan. England avviker t. ex. genom dålig tillgång till vårdmöjligheter för både barn och gamla utanför familjen, och genom att kvinnornas marknadsarbete ofta är okvalificerat, osäkert och mindre permanent. England tycks utgöra ett slags osäkert 1/2-försörjarsamhälle. Holland uppvisar till en del mer "traditionella" drag än Belgien och Frankrike. Det gör även Irland, som har stora familjer, kvarvarande höga födelsetal och i många avseenden ligger nära (eller efter) de "sydliga" länderna. Västtyskland uppvisar också särdrag (varav vissa gemensamma med Japan). Hushållen är små och födelsetalen (sedan länge) påfallande låga, men enförsörjarfamiljen är det vanliga. Industrisysselsättningen dominerar och tjänstesektorn är jämföresevis liten. Den sociala infrastrukturen är otillfredsställan-

de från jämställdhetssynpunkt med dåligt utbyggd barnomsorg och ett skolsystem som inte är anpassat till att kvinnor skall kunna förena familj och marknadsarbete.

Sammanfattningsvis tyder studien på att industriländerna nu genomgår en transformation vad gäller familjestrukturer och kvinnors marknadsarbete. Transformationen har likartade drag i alla länderna, men kronologin skiljer sig. Ett första gemensamt drag är att det tycks ske en demografisk förändring mot barnafödande i högre åldrar och färre barn per kvinna. Förändringen inleddes i de skandinaviska länderna, men verkar nu med 10–20 års förskjutning utspelas i övriga länder i Europa och då i vissa fall med stor snabbhet. Ett andra inslag i transformationen är att produktionsaktiviteterna förskjuts från jordbruks- och industrisektorerna mot tjänstesektorn. Ett tredje gemensamt drag är att man går från en-försörjarsamhället mot två-försörjarsamhällen, men samtidigt också mot samhällen där antalet ensamstående föräldrar och antalet en-personshushåll ökar. Det bör dock framhållas att även om det finns många gemensamma drag rör det sig (förmodligen) inte om en entydig utveckling mot exakt samma slutstation. Varje lands historiska, institutionella och politiska förhållanden präglar och ger sin egen karaktäristiska form åt familjestrukturer och kvinnors marknadsarbete i olika länder. Det är också intressant att notera att det verkar finnas en viss överensstämmelse mellan de ovan beskrivna grupperingarna av länderna och de av antropologer beskrivna och analyserade historiska skillnaderna i familjemönster i olika delar av Europa.¹⁰ Den skandinaviska och germanska familjestrukturen (vars typ också karaktäriserat Japan) verkar dock i detta sammanhang ha kunnat utvecklas i två skilda riktningar, mot en föregångsroll vad gäller kvinnors integration i marknadsarbete (Skandinavien) eller mot en högproduktiv "hemmafru"-modell (Västtyskland, Japan). England, USA och Kanada skulle på likartat sätt kunna tänkas ha gemensamma familjeantropologiska rötter. Länderna i den "sydliga" gruppen och "mellan"-gruppen skulle ha likartade familjeantropologiska rötter, men befinna sig i olika utvecklingsstadier bl. a. beroende på skillnader i ekonomisk utveckling och skillnader vad gäller spridningseffekter från andra länder.

Den bild av förändringar i demografi, familjestruktur och kvinnors marknadsarbete i industriländerna under de senaste tre decennierna som växer fram ur den ovan återgivna studien bekräftas av andra jämförande internationella studier, såsom t. ex. Sorrentino (1990). När förändringarna inträffar, liksom deras snabbhet, varierar från land till land men rörelseriktningen är i huvudsak densamma. Fyra demografiska förändringar har enligt Sorrentino ägt rum i nästan alla industriländer: En nedgång i födelsetalen, en ändrad befolkningssammansättning med lägre andel barn (0–14 år) och högre andel gamla (över 65 år), en urholkning av äktenskapet (lägre giftermålsfrekvens, fler som sammanbor utan att vara gifta, ökad skilsmässofrekvens) samt ett ökat antal barn födda utom äktenskapet. Dessa demografiska förändringar har medfört att hushållsstrukturen förändrats mot mindre genomsnittlig hushållsstorlek, högre andel en-personshushåll, lägre andel gifta (eller samboende) med barn och högre andel en-föräldershushåll. Parallellt med de demografiska förändringarna och förändringarna i hushållsstrukturen har kvinnornas arbetskraftsdeltagande

¹⁰ Se Todd (1984).

ökat. En ökning har ägt rum för kvinnor i alla åldersgrupper, med undantag av tonåringar i Japan och Europa (för vilka andelen i utbildning ökat) samt äldre kvinnor i samtliga länder (för vilka pensionsåldern sjunkit). Ökningen har varit mest dramatisk för åldersgruppen 25–34 år. Påfallande är också att ökningen av förvärvsfrekvensen varit speciellt markant för kvinnor med små barn.

Att analysera effekterna av ekonomisk integration och social harmonisering ur ett kvinnoperspektiv

Hur den ekonomiska jämställdheten mellan könen utvecklas över tiden kommer att bero dels på hur mäns och kvinnors tidsinsatser i olika aktiviteter förändras, dels på hur den direkta och indirekta ekonomiska ersättningen för olika aktiviteter förändras. Därvid måste tidsinsatser inom såväl marknadsarbete som icke-marknadsarbete beaktas. Vidare måste såväl direkt ekonomisk ersättning i form av marknadslön som indirekt ekonomisk ersättning i form av socialförsäkringsförmåner och andra typer av offentliga transfereringar beaktas. För att belysa effekterna av ekonomisk integration och social harmonisering ur ett kvinnoperspektiv behöver man således analysera hur dessa kan väntas förändra *för det första* kvinnors och mäns allokering av tid till olika aktiviteter och *för det andra* den direkta och indirekta ersättningen för kvinnor respektive män i olika aktiviteter. Det är detta som utgör det bakomliggande angreppssättet i denna bilaga.

Analsen genomförs i flera steg. Genomgående är ett komparativt angreppssätt, där situationen i Sverige och för svenska kvinnor jämförs med förhållanden och utvecklingstendenser för kvinnor i andra länder i Europa. Först beskrivs (kapitel 2), i ett jämförande europeiskt perspektiv, hur läget ser ut idag vad gäller svenska kvinnors resurser, hur dessa används och tas tillvara. I det följande kapitlet (kapitel 3) diskuteras bestämningsfaktorer bakom den tidigare beskrivna tidsallokeringen för kvinnor. Därvid behandlas också frågan om den ekonomiska ersättning kvinnor får för sitt marknadsarbete. Denna ersättning påverkar den ekonomiska jämställdheten dels indirekt, via sina effekter på tidsallokeringen, dels direkt, genom att den avgör hur det ekonomiska utfallet av tidsinsatserna i marknadsarbete kommer att se ut (se också figur 1.2). De följande kapitlen ägnas direkt effekterna av den ökade europeiska integrationen. I ett första steg (kapitel 4) analyseras effekterna av den ekonomiska integrationen ur ett jämställdhetsperspektiv. I ett andra steg (kapitel 5) diskuteras den sociala harmonisering som är förknippad med önskemålen om att skapa vad som kallats "Social Europe" eller "a European Social Space". Därvid behandlas också utformningen av direkta jämställdhetsåtgärder inom EG. På ett lite inexact sätt kan denna uppläggning också sägas svara mot de tre "systemen" i figur 1.2, dvs. mot huvudsakligen ekonomiska processer, politiska processer respektive genusprocesser, även om överlappningarna och interaktionerna är påtagliga.

2 Svenska kvinnors humankapital och tid som ekonomisk resurs

I detta kapitel kommer vi att beskriva hur läget ser ut idag vad gäller svenska kvinnors resurser och hur dessa tas tillvara inom marknads- respektive icke-marknadsproduktionen. Detta utgör en naturlig referenspunkt för en diskussion av vilka effekter ökad ekonomisk integration och social harmonisering kan komma att få för svenska kvinnor. Situationen för svenska kvinnor jämförs därvid dels med den för svenska män, dels med den för kvinnor i EG-länderna. I ett första avsnitt undersöker vi hur kvinnors investeringar i humankapital förändrats i Sverige och i EG-länderna. Därpå ser vi hur kvinnors resurser kommer till användning i marknadsarbetet. Därvid belyser vi dels i vilken utsträckning kvinnor tillhör arbetskraften, dels vilken omfattning deras arbetsutbud har. Slutligen studerar vi hur tidsinsatserna i icke-marknadsarbetet ser ut för kvinnor respektive män.

Svenska kvinnors utbildningskapital

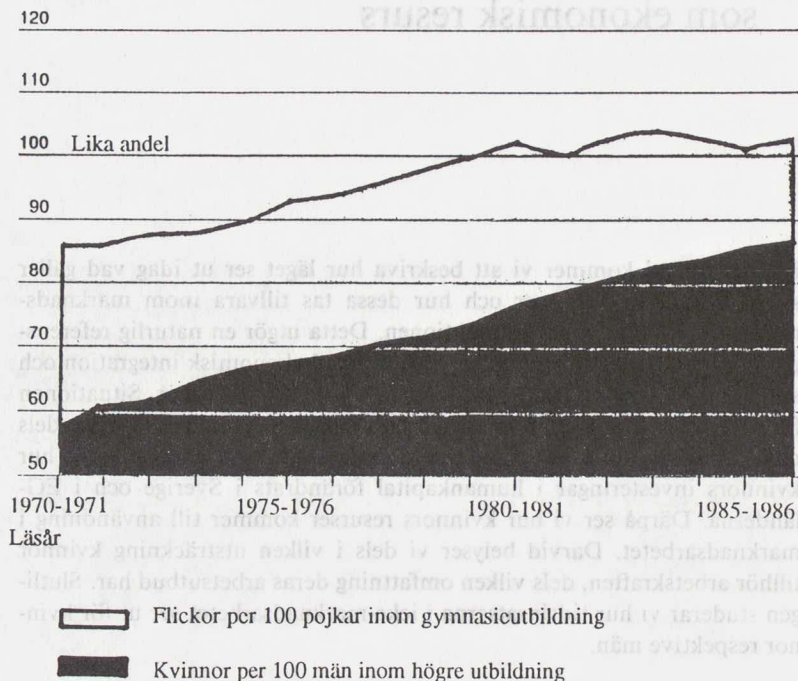
De svenska kvinnor som möter Europa under 1990-talet kommer att vara ganska väl försedda med humankapital, både vad gäller formell skolutbildning och ackumulerad arbetslivserfarenhet. Detta gäller speciellt de yngre kvinnorna. Skillnaderna mellan könen vad gäller den formella utbildningens omfattning har utjämnats över tiden så att unga svenska kvinnor idag har ungefär lika lång formell skolutbildning som unga svenska män (se tabell 2.1).

Tabell 2.1 Befolkningens utbildningsnivå 1991, kvinnor och män, procentuell fördelning

	Utbildningsnivå Förgymnasial utbildning		Gymnasie- utbildning		Eftergymnasial utbildning		Forskar- Uppgift utbildn saknas	
	< 9 år	9-10 år	< 2 år	> 2 år	< 3 år	≥ 3 år		
Kvinnor								
16-24	5	34	31	21	6	1	0	1
25-44	5	13	38	13	16	13	0	2
45-64	33	10	27	6	9	9	0	6
Män								
16-24	5	36	32	18	7	1	0	1
25-44	6	15	33	17	13	14	1	2
45-64	38	6	17	14	8	11	1	5

Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningen, årsmedeltal 1991, tabell 42.

Figur 2.1 Utvecklingen av antalet flickor per 100 pojkar inom gymnasieutbildning och högre utbildning - EUR 12

Källa: Eurostat (1991), s. 34.

En höjning av kvinnors utbildningsnivå och en utjämning av skillnaderna mellan könen har ägt rum även i andra industriländer. Figur 2.1 visar hur en utjämning mellan könen vad gäller högre utbildning vuxit fram även inom EG under 1970- och 1980-talen. Vad gäller gymnasieutbildningen var utjämningen fullständig redan i början av 1980-talet. Även inom den högre utbildningen ökade andelen kvinnor snabbt under 1970- och 1980-talen. De tidigare utbildningsskillnaderna mellan könen innebär dock att utbildningsnivån för äldre kvinnor inom EG kommer att vara lägre än för äldre män under åtskilliga år framöver.

Inom EG är det numera bara vad gäller den högre utbildningen som andelen kvinnor är lägre än andelen män. 1976–77 låg andelen på 40%, för att 1986–87 ha ökat till 46%. Andelen varierar dock mellan länderna (se Tabell 2.2). I Danmark, Spanien, Frankrike och Portugal var andelen 1986–87 50% eller mer, under det att den var enbart drygt 40% i Västtyskland och Nederländerna. Både vad gäller gymnasieutbildningens och den högre utbildningens *inriktning* är emellertid, liksom i Sverige, skillnaderna mellan könen fortsatt stora också i EG-länderna.

Andelen av en ungdomskull som får del av gymnasieutbildning respektive högre utbildning varierar mellan EG-länderna. Vad gäller gymnasieutbildning ser situationen ut på följande sätt. 1989 låg andelen av åldersgruppen 14–18 år som befann sig i utbildning på ca 80% i flertalet av EG:s medlemsländer. Belgien och Nederländerna hade en något högre

Tabell 2.2 Utvecklingen av andelen kvinnor inom olika utbildningsnivåer (%)

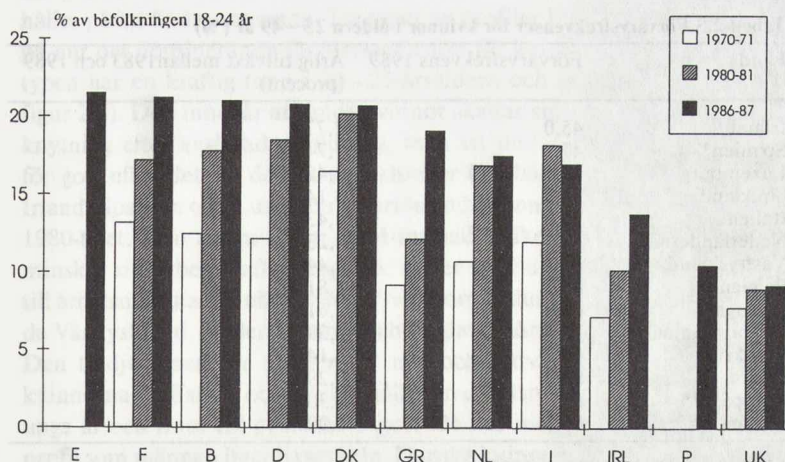
	EUR 12	B	DK	D	GR	E	F	IRL	I	L	NL	P	UK
Gymnasie- utbildning													
1976–1977	48	48	46	49	42	48	51	51	46	48	47	48	49
1986–1987	50	49	49	50	47	51	50	51	49	50	48	53	49
Högre utbildning													
1976–1977	40	42	47	38	37	36	46	39	39	33	32	46	42
1986–1987	46	48	50	41	49	50	51	46	47	:	41	52	44

Källa: Eurostat, *Portrait Social de l'Europe*, Bryssel 1991, s. 34.

andel, ca 90 %, och England och Portugal de lägsta nivåerna, ca 70 respektive ca 60 %.¹ I Sverige går idag över 90 % av varje årsgrupp i gymnasiet, att jämföra med drygt 60 % 1965.² Även vad gäller den högre utbildningens omfattning finns påtagliga skillnader mellan EG-länderna. 1986–87 varierade sålunda andelen av åldersgruppen 18–24 år som befann sig i högre utbildning från drygt 20 % i Spanien, Frankrike, Belgien, Västtyskland och Danmark ner till ca 10 % i Portugal och England (se figur 2.2). I Sverige deltog hösten 1986 ca 9 % av åldersgruppen 18–24 år i högskolans grundutbildning.³

Vad gäller humankapital i form av formell utbildning är således skillnaderna mellan könen på väg att försvinna såväl i Sverige som i EG-länderna. Detta gäller för omfattningen, men däremot inte för inriktningen, av kvinnors och mäns utbildningsinvesteringar. Skillnaderna i den formella utbildningens omfattning mellan (yngre) svenska kvinnor och (yngre) kvinnor i flertalet EG-länder förefaller inte längre vara markanta: alla länder gör idag omfattande investeringar i kvinnors formella utbildning.⁴ Däremot finns det fortfarande stora skillnader i hur väl kvinnors human-

Figur 2.2 Andel av åldersgruppen 18-24 år i högre utbildning i EG-länderna

Källa: EG-kommissionen (1991), s. 132.

¹ EG-kommissionen (1991), s. 132.

² SOU 1991:82, s. 179.

³ Andelen har beräknats från uppgifter i SCB (1988), s. 189 och 274.

Den låga andelen beror till en del på att de studerande i den svenska högskolan har en jämförelsevis hög ålder. Av de totalt ca 160 000 i högskolans grundutbildning hösten 1986 var bara drygt 70 000 under 25 år. Enligt Produktivitetsdelegationen går idag ca 30 % av varje årsgrupp vidare till postgymnasial utbildning (SOU 1991:82, s. 179). Enligt samma källa (s. 185) är det dock bara ca 12 % av åldersgruppen 25-åringar i Sverige som tar högskoleexamen.

⁴ Jämför Produktivitetsdelegationens sammanfattande slutsats: "På flera områden synes således den svenska utbildningens relativa utveckling, både vad gäller omfattning och kvalitet, vara sämre än i viktiga konkurrentländer. Det som en gång för länge sedan var en betydande svensk konkurrensfördel är det inte längre." (SOU 1991:82, s. 189).

kapital tas tillvara, upprätthålles och vidareutvecklas på arbetsmarknaderna i olika länder. Här har Sverige sannolikt fortfarande ett försprång framför flertalet EG-länder.

Kvinnors tidsinsatser i marknadsarbetet

Kvinnors arbetsmarknadsanknytning

En första indikator på i vilken utsträckning kvinnors humankapital tas tillvara på arbetsmarknaden ges av det relativa arbetskraftstalet (förvärvsfrekvensen). Detta visar hur stor andel av kvinnorna i en viss ålder som deltar (är sysselsatta) i marknadsarbete eller aktivt söker efter marknadsarbete (är arbetslösa). Marknadsarbetet kan variera i omfattning från bara några få timmar i veckan till heltid. Individerna kan vidare vara tillfälligt frånvarande från sitt marknadsarbete, t. ex. på grund av sjukdom, semester, vård av barn etc., men ändå klassificeras som tillhörande arbetskraften. Det relativa arbetskraftstalet kan alltså främst ses som en indikator på i vilken utsträckning kvinnorna i en viss åldersgrupp har en arbetsmarknadsanknytning.

I bilagan till LU90 visades hur förvärvsfrekvensen för svenska kvinnor i åldern 20–64 år ökat från 54 % 1963 till 85 % 1988. 1991 var den fortfarande 85 %, vilket kan jämföras med 90 % för svenska män i åldern 20–64 år. Även i EG-länderna tenderade kvinnornas förvärvsfrekvens att öka under 1970-talet⁵ och denna utveckling fortsatte under 1980-talet.⁶ Ökningen var speciellt markant för kvinnor i åldern 25–49 år. 1989 hade Irland den lägsta förvärvsfrekvensen (45 %) för denna åldersgrupp, varefter följde Spanien, Luxemburg, Grekland, Italien och Nederländerna (se tabell 2.3). Den högsta förvärvsfrekvensen (88 %) hade Danmark, varefter följde Frankrike, England och Portugal.⁷ Även om förvärvsfrekvenserna var jämförelsevis lägre i Sydeuropa (med undantag av Portugal), tenderade tillväxten där att vara högre än i länderna med högre kvinnliga förvärvs-

Tabell 2.3 Förvärvsfrekvenser för kvinnor i åldern 25–49 år (%)

Land	Förvärvsfrekvens 1989	Årlig tillväxt mellan 1983 och 1989 (procent)
Irland	45,0	2,77
Spanien*	47,9	7,74
Luxemburg	51,6	2,42
Grekland	54,3	3,14
Italien	55,8	2,43
Nederländerna	58,2	4,23
Västtyskland	63,4	1,44
Belgien	65,5	1,81
Portugal*	69,9	2,61
Storbritannien	72,7	2,39
Frankrike	73,2	1,14
Danmark	87,9	0,29
Europa 12*	63,7	2,30
Europa 10	65,5	1,99

* Tillväxt mellan 1986 och 1989

Källa: Meulders m. fl. (1992), kap. 1.

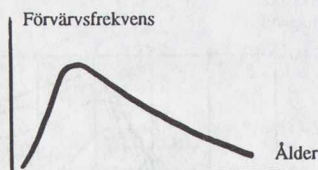
⁵ Se Persson (1990a), s. 139.

⁶ Se Meulders m. fl. (1992). Denna rapport studerar utvecklingen av kvinnors position på arbetsmarknaden i EG-länderna under 1980-talet. Den baseras i sin tur på länderrapporter från experter i de enskilda länderna. Skriften utgör en viktig källa för framställningen i denna bilaga.

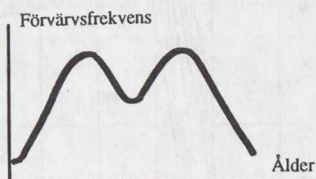
⁷ I Sverige var förvärvsfrekvensen för kvinnor i åldern 25–54 år 91 % 1989.

Figur 2.3 Tvärsnittsp profiler över kvinnors förvärvsfrekvenser i olika åldrar

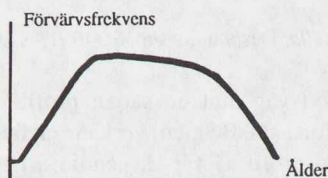
Typ 1. En topp i 20-24-årsåldern

Typ 2. M-form. Två toppar med en dal kring 30-årsåldern.

Typ 3. Omvänt U. En bred plattå.

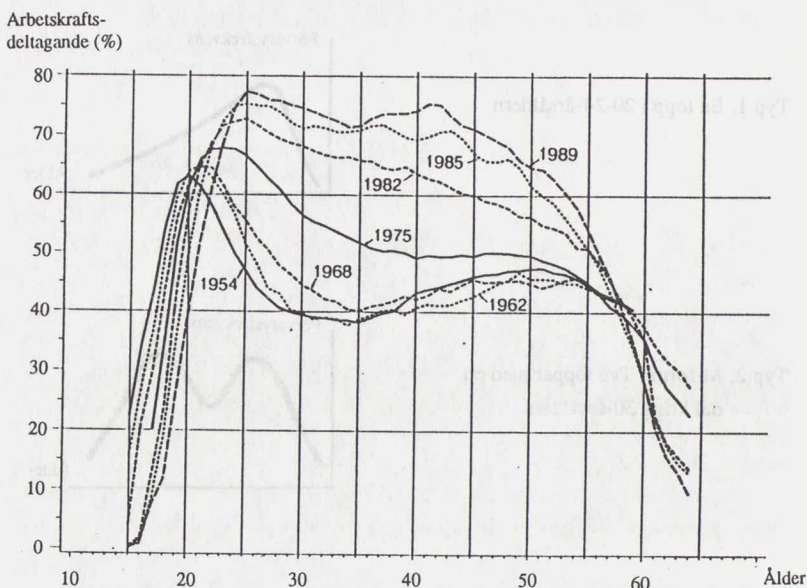
Källa: Meulders m. fl. (1992), kap. 1.

kvenser i utgångsläget (se tabell 2.3). Skillnaderna mellan EG-länderna var med andra ord på väg att minska.

Förändringen i kvinnornas arbetsmarknadsanknytning kan också belysas genom att studera hur åldersprofilerna över arbetskraftsdeltagandet håller på att ändra utseende. Tre typer av profiler kan särskiljas, beroende på hur det dominerande förvärvsmönstret för kvinnor ser ut.⁸ Den första typen har en kraftig topp i 20–25-årsåldern och avtar sedan snabbt (se figur 2.3). Den innebär att unga kvinnor skaffar sig en arbetsmarknadsanknytning efter avslutad utbildning, men att de lämnar arbetsmarknaden för gott efter det att de gift sig och/eller fått barn. Inom EG uppvisade Irland, Spanien och Luxemburg fortfarande denna typ av profil i slutet av 1980-talet. Den andra typen är M-formad, vilket innebär att kvinnorna minskar sitt arbetskraftsdeltagande under småbarnsåren, men återvänder till arbetsmarknaden när barnen blivit äldre. I slutet av 1980-talet uppvisade Västtyskland, Nederländerna och England närmast denna typ av profil. Den tredje typen ser ut som ett upp-och-nedvänt U, dvs. innebär att kvinnorna skaffar sig och upprätthåller en arbetsmarknadsanknytning från unga år och fram till pensioneringen. De har med andra ord en likartad profil som männen över livscykeln. Danska kvinnor (liksom svenska) hade i slutet av 1980-talet en sådan åldersprofil och även Frankrike föreföll på

⁸ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 1. Förändringarna i den svenska åldersprofilen analyserades i Jonung och Persson (1990).

Figur 2.4 Kvinnlig förvärvsfrekvens i Frankrike 1954–89

Källa: Desplanques m. fl. (1991), s.10.

god väg mot en sådan profil.⁹ I några av länderna (Grekland, Italien, Portugal, Belgien) verkade en övergång ske direkt från en profil av typ 1 till en profil av typ 3, genom att toppen i unga år alltmer tenderade att få karaktären av en plåtå. Unga kvinnor avvek med andra ord radikalt från äldre kohorter, vilka permanent lämnat arbetsmarknaden, och behöll istället sin arbetsmarknadsanknytning, även under småbarnsåren.

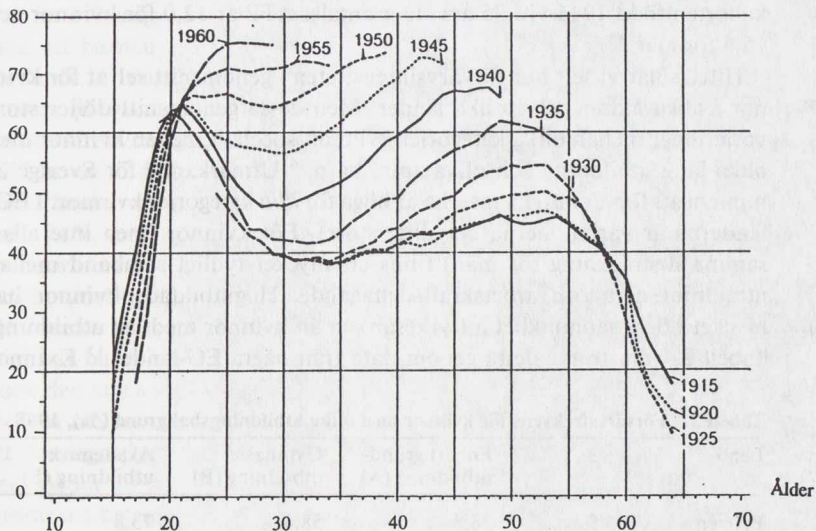
En fransk studie (Desplanques m. fl. 1991) ger möjlighet att mer ingående belysa hur förändringen i åldersprofilen i ett av EG-länderna vuxit fram över tiden genom att nya kohorter kvinnor haft ett annorlunda arbetsutbuds beteende än de tidigare. Figur 2.4 visar hur (tvärsnitts)profilen över franska kvinnors arbetskraftsdeltagande i olika åldrar gradvis förändrats från början av 1950-talet och fram till slutet av 1980-talet. En första förändring har varit minskningen av unga kvinnors förvärvsintensitet, vilken återspeglar den ovan diskuterade förlängningen av deras formella utbildning. Vad gäller mellanåldrarna var det i Frankrike först från slutet av 1960-talet och framåt som en stor och snabb förändring av profilen ägde rum. Mellan 1968 och 1982 försvann M-formen och en upp-och-nedvänd U-form etablerades, och detta på en ca 20 procentenheter högre nivå. Under de följande åren konsoliderades denna form, samtidigt som nivån steg ytterligare något. Åldersprofilen för 1989 visar emellertid åter en viss tendens till M-form i 30–40-årsåldern.

Förändringen av åldersprofilen har uppkommit genom att nya kohorter kvinnor ständigt ökat sin arbetsmarknadsanknytning vid varje given ålder (utom de lägsta och de högsta), jämfört med föregående kohorter (se figur 2.5). Kohorterna födda 1955 och 1960 ser, i likhet med kvinnor i dessa kohorter i Sverige, ut att bibehålla sin arbetsmarknadsanknytning under

⁹ Även åldersprofilen för östtyska kvinnor hade denna typ av utseende i slutet av 1980-talet. Se Meulders m. fl., kap. 1.

Figur 2.5 Kvinnlig förvärvsfrekvens i Frankrike för olika kohorter ^a

Arbetskrafts-
deltagande (%)

^a Läsanvisning: Vid 40 års ålder var ca 44% av kohorten kvinnor födda 1930 förvärvsaktiva.

Källa: Desplanques m. fl. (1991), s. 11.

småbarnsåren. Skillnaden är främst att arbetskraftsdeltagandet ligger på en drygt 10 procentenheter lägre nivå i Frankrike än i Sverige.¹⁰

Kvinnors ändrade arbetsutbudsbeteende innebär dels att deras investeringar i formell skolutbildning används och ger avkastning på arbetsmarknaden under längre och mer sammanhängande tid än tidigare, dels att de i större utsträckning kan fortsätta att bygga upp och vidmakthålla sitt humankapital genom vidareutbildning och upplärning i anslutning till arbetet. Inte bara skillnaderna mellan kvinnor och män i formell utbildning utan även andra skillnader mellan könen i humankapitalets omfattning håller på detta sätt på att minska.

En i humankapitalstudier ofta använd indikator på "on-the-job training" är den totala tid individen förvärvsarbetat. Bl. a. de svenska levnadsnivåundersökningarna 1974 och 1981 har med en sådan variabel för kvinnor respektive män.¹¹ 1974 hade anställda män i genomsnitt 21,7 år i förvärvsarbete och anställda kvinnor 14,6 år.¹² 1981 var genomsnittliga antalet år i förvärvsverksamhet 20,7 för män och 15,4 för kvinnor. Om siffrorna korrigeras för skillnaderna i genomsnittlig ålder mellan anställda kvinnor och anställda män, minskade skillnaden mellan män och kvinnor vad gäller tid i förvärvsarbete från 6,1 år 1974 till 4,7 år 1981.¹³ Förmodligen har skillnaden fortsatt att minska under 1980-talet.

En annan indikator på att svenska kvinnors tid i förvärvsarbete ökat relativt mäns ges av utvecklingen av antalet ATP-år. I bilagan till LU 90 visade Ann-Charlotte Ståhlberg hur kvinnors ATP-år i procent av mäns ökat för senare kohorter.¹⁴ Som exempel kan nämnas att vid 35 års ålder

¹⁰ För motsvarande åldersprofiler och kohortkurvor för Sverige under perioden 1963–88, se Jonung och Persson (1990), s. 28 och 30.

¹¹ I undersökningarna ställdes följande fråga: "Ungefär hur många år har ni förvärvsarbetat (sysslat med förvärvsverksamhet) sammanlagt?"

¹² Uppgifterna har hämtats från Zetterberg (1990), s. 58–59.

¹³ 1974 var de anställda kvinnorna i genomsnitt 1,0 år yngre än de anställda männen och 1981 0,6 år yngre. Som en approximation har de anställda kvinnornas tid i förvärvsarbete ökat med denna genomsnittliga åldersdifferens mellan könen.

¹⁴ Se Ståhlberg (1990), s. 163. ATP-år registreras för alla år som individen haft inkomster överstigande ett basbelopp. Indikatorn kommer därmed inte att registrera förvärvsavbrott av kortare omfattning eller förvärvsavbrott finansierade av föräldraförsäkringen.

¹⁵ Den tidigare refererade franska studien visar att arbetslivserfarenheten varit relativt omfattande även bland tidigare kohorter av franska kvinnor. Som exempel kan nämnas att bland kvinnor födda före 1936 var den genomsnittliga arbetslivserfarenheten 1982 ca 17 år (därvid har hänsyn inte tagits till förvärvs-avbrott omfattande mindre än två år). Franska kvinnor födda 1935–36 och som varit förvärvsaktiva vid något tillfälle, hade 1982 en genomsnittlig arbetslivserfarenhet på 21 år. (Desplanques m. fl. s. 51 och 55).

¹⁶ Det finns också påtagliga regionala skillnader i kvinnors förvärvsfrekvens inom länderna. Se Meulders m. fl., kap. 2.

¹⁷ Uppgifterna i tabell 2.4 har hämtats från en studie av OECD. En likartad bild ges av data presenterade i Meulders m. fl. (1992), appendix 2, där uppgifterna i sin tur härrör från de enskilda ländernas expertrapporter.

¹⁸ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 1.

¹⁹ Se Jonung och Persson (1990) som jämför de svenska relativa arbetskraftstalen för kvinnor med vad de kallar de relativa förvärvsarbetstalen, där de senare mäter andelen kvinnor som *faktiskt* förvärvsarbetat under mätveckan.

²⁰ Enligt OECD (1991), s. 182 var 1988 i Sverige 2,4% av totala antalet sysselsatta (män och kvinnor) frånvarande p.g.a. "maternity leave" under hela mätveckan. Motsvarande andel var 0,2% för Belgien, 0,9% för Danmark, 0,5% för Frankrike, 0,3% för Västtyskland, 0,1% för Portugal och 0,4% för Storbritannien. För EG-länderna avser uppgifterna andelen av de heltidssysselsatta.

hade kvinnor tillhörande kohorterna födda i början av 1930-talet ca 40–50% av motsvarande mäns antal ATP-år. För kvinnor födda i början av 1940-talet var motsvarande andel vid 35 års ålder ca 75%. T.ex. var för kohorten född 1944 vid 35 års ålder antalet ATP-år 12,0 för kvinnor och 15,6 för män.¹⁵

Hittills har vi sett hur förvärvsintensiteten i genomsnitt ser ut för kvinnor i olika åldrar och i olika länder. Men dessa genomsnitt döljer stora variationer mellan olika kategorier kvinnor, speciellt mellan kvinnor med olika lång utbildning och olika antal barn.¹⁶ Utmärkande för Sverige är numera att förvärvsfrekvenserna är höga för *alla* kategorier kvinnor. I EG-länderna är variationerna betydligt större. För kvinnor (men inte alls i samma utsträckning för män) finns ett mycket tydligt samband mellan utbildningsnivå och arbetskraftsdeltagande. Högutbildade kvinnor har mycket högre sannolikhet att yrkesarbeta än kvinnor med låg utbildning. Tabell 2.4 illustrerar detta genom data från några EG-länder.¹⁷ Kvinnor

Tabell 2.4 Förvärvsfrekvens för kvinnor med olika utbildningsbakgrund (%), 1988

Land	Enbart grundutbildning (A)	Gymnasieutbildning (B)	Akademisk utbildning (E)
Belgien	28,3	58,4	73,8
Västtyskland	27,2	51,6	74,8
Italien	37,3	65,8	86,6
Nederländerna	39,6	66,2	86,4
Spanien	20,5	55,9	80,7
Sverige	81,9	85,6	95,0
Storbritannien	64,3	70,9	81,0

Källa: OECD, *Employment Outlook* 1989, s. 87–88.

med universitetsutbildning har hög förvärvsfrekvens i alla de representerade länderna och påfallande är att detta är fallet även i de länder där den *genomsnittliga* förvärvsfrekvensen för kvinnor är låg. Arbetsmarknadsanknytningen för högutbildade kvinnor är således idag likartad (och hög) inom hela EG. Dessa kvinnor vill och försöker få en avkastning av sina utbildningsinvesteringar på arbetsmarknaden. Utbildningsnivån tycks också vara viktig vad gäller förvärvsavbrott. Högutbildade kvinnor gör mindre ofta förvärvsavbrott och *om* de gör sådana, är sannolikheten större att de relativt snart åter tar upp sitt yrkesarbete.¹⁸

Även antalet barn och dessas ålder har betydelse för kvinnors förvärvsfrekvens. Detta är dock mindre markant i Sverige, där även kvinnor med små barn och flera barn har höga arbetskraftstal. 1991 var förvärvsfrekvensen för svenska kvinnor i åldern 25–44 år 87% om de hade barn under 7 år, 94% om de hade barn endast i åldern 7–16 år och 91% om de inte hade barn eller endast barn äldre än 15 år. De höga svenska förvärvsfrekvenserna är dock delvis missvisande, eftersom en person räknas som tillhörande arbetskraften även när hon/han är tillfälligt frånvarande från sitt arbete för vård av barn etc.¹⁹ Svenska kvinnors relativt långa förvärvs-avbrott i samband med utnyttjande av föräldraförsäkringen (eller andra, liknande tjänstledigheter) ger således inte utslag på förvärvsfrekvenserna.²⁰ 1991 skulle förvärvsfrekvensen för kvinnor i åldern 25–44 år ha varit 82% istället för 90% om den justerats för den andel av kvinnorna

som var frånvarande från arbetet (under hela mätveckan) p. g. a. vård av barn (inklusive föräldraledighet).

I EG-länderna påverkar barn i allmänhet mödrarnas förvärvsfrekvenser mer än i Sverige. Förvärvsfrekvensen minskar både med antal barn och med att barnen är under skolåldern.²¹ Mönstret skiljer sig dock mellan länderna. I Irland och Nederländerna är det t. ex. förekomsten av barn snarare än antalet barn som har betydelse. I Irland var i slutet av 1980-talet förvärvsfrekvensen för kvinnor i åldern 20–34 år med ett barn bara hälften av vad den var för kvinnor i denna åldersgrupp utan barn. I Nederländerna var förvärvsfrekvensen för kvinnor i åldern 18–37 år utan barn 74%, men sjönk till 34% för kvinnor med ett barn och till 30% för kvinnor med mer än ett barn. I Frankrike verkar däremot antalet barn ha stor betydelse. Som exempel kan nämnas att 1989 var förvärvsfrekvensen för franska kvinnor i åldern 30–34 år utan barn 86%, med ett barn 83%, med två barn 74% och med tre eller fler barn 38%. Förmodligen beror dock den stora skillnaden i förvärvsfrekvens mellan mödrar med två och mödrar med tre eller fler barn inte enbart på skillnaden i barnantal utan på att dessa grupper av kvinnor skiljer sig åt också vad gäller andra egenskaper, såsom utbildning, ursprungsland etc.²² Data från Storbritannien illustrerar att barnens ålder kan vara en viktig faktor. 1988 var där förvärvsfrekvensen för kvinnor i åldern 16–59 år 36% om det yngsta barnet var under 5 år, 65% om det yngsta barnet var 5–9 år och 73% om det yngsta barnet var 10 år eller äldre.²³ I Västtyskland spelar barnens ålder mindre roll. Kvinnornas förvärvsfrekvens ökar där knappast alls när barnen kommer i skolåldern.

Kvinnors arbetstider

Även om en växande andel kvinnor idag har en arbetsmarknadsanknytning, så marknadsarbetar de ofta färre timmar än män. Arbetsfördelningen mellan könen, vilken innebär att kvinnor bär huvudansvaret för och utför merparten av hushållsarbetet och vården av barnen, gör att kvinnor oftare än män väljer att arbeta deltid när detta är möjligt. I andra fall kan det vara så att deltidsarbete är det enda som arbetsmarknaden erbjuder kvinnorna. Både utbuds- och efterfrågefaktorer kan alltså bidra till att andelen deltidsarbetande bland kvinnorna blir hög. Andelen är dock påtagligt olika i olika länder (se tabell 2.5). Andelen deltidsarbetande är låg (10–15%) i flertalet av de länder som fortfarande har låga förvärvsfrekvenser för kvinnor, såsom Grekland, Italien, Spanien och Irland. I dessa länder tycks kvinnorna antingen helt förlägga sina arbetsinsatser utanför marknaden eller, om de förvärvsarbetar, arbeta heltid. Ett undantag är

Tabell 2.5 Andelen deltidsarbetande bland sysselsatta kvinnor (%), 1989

Land	GR	P	I	E	IRL	L	F	B	D	DK	S	UK	NL
Deltidsandelen	8.1	10.0	10.9	11.9	15.3	16.4	23.7	25.0	30.7	40.1	41.7	43.7	60.1

Källa: Meulders m. fl. (1992), Appendix 3. SCB. Arbetskraftsundersökningen. årsmedeltal 1989.

²¹ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 1 och Appendix 1. Undantaget är Danmark som liknar Sverige i detta avseende. Ofta är effekten av barn på förvärvsfrekvensen också beroende av kvinnornas utbildningsbakgrund.

²² Detta diskuteras mer ingående i Desplanques m. fl. (1991).

²³ För högutbildade brittiska kvinnor minskade dock förvärvsfrekvensen bara från drygt 80% till drygt 60% om de hade barn i förskoleåldern. Meulders m. fl. (1992), kap. 1, citat från den brittiska expertrapporten.

Nederländerna som trots en förhållandevis låg förvärvsfrekvens (se tabell 2.3) har den högsta andelen deltidsarbetande kvinnor (ca 60%) bland EG-länderna. I Danmark och Sverige arbetar ca 40% av kvinnorna deltid, vilket kan jämföras med ca 25% i Frankrike och Belgien. I de senare länderna är det alltså vanligare än i Sverige att kvinnor, om de förvärvsarbetar, arbetar heltid. Deltidsandelen i dessa länder ökade dock under 1980-talet genom att flertalet av de kvinnliga sysselsättningstillfällena som tillkom (netto) var deltidsarbeten. Utvecklingen i Frankrike och Belgien under 1980-talet liknade därmed den som ägde rum i Sverige under 1970-talet.²⁴ Under 1980-talet bröts däremot denna utveckling i Sverige och såväl antalet som andelen *heltidsarbetande* kvinnor ökade.

De deltidsarbetande kvinnorna återfinns framförallt inom tjänstesektorn. Som exempel kan nämnas att i Belgien svarade tjänstesektorn i slutet av 1980-talet för 91% av de deltidsarbetande kvinnorna, i England för 88% och i Västtyskland för 85%. De största ökningarna av antalet deltidsarbetande kvinnor under 1980-talet i EG-länderna ägde rum inom sådana arbetsområden där andelen sysselsatta kvinnor redan tidigare var mycket hög, såsom hotell- och restaurang, städning, sjukvård etc. Meulders m. fl. (1992) menar att deltidsarbetet här ofta var efterfrågestyrt, dvs. hade sin bakgrund i att arbetsgivarna önskade tillgång till flexibel arbetskraft och använde en arbetsorganisation som byggde på deltidsarbete.²⁵ I många fall var arbetet också så fysiskt och/eller psykiskt ansträngande att det inte lämpade sig att utföra på heltid.

Deltidsarbetet är på gott och ont för de berörda kvinnorna. Det kan underlätta för dem att kombinera marknadsarbete med familjeansvar och hushållsarbete, men det innebär samtidigt att deras inkomster blir för låga för att de skall vara ekonomiskt självständiga. Deltidsarbetet ger ofta också lägre timersättning, sämre sociala förmåner, sämre karriärmöjligheter och sämre anställningstrygghet än heltidsarbete. I dessa avseenden är skillnaden mellan deltidsarbete och heltidsarbete mindre i Sverige, där starka fackföreningar bidragit till att reglera och likställa villkoren för deltidsarbete med dem för heltidsarbete.²⁶ Tabell 2.6 visar t. ex. att skillnaden mellan andelen tillfälliga anställningar bland deltids- respektive hel-

Tabell 2.6 Andel med tillfällig anställning bland deltids- respektive heltidsarbetande kvinnor 1989 (%).

	Deltidsarbetande	Heltidsarbetande
Danmark	6,9	12,4
Västtyskland	7,8	14,3
Storbritannien	12,5	3,4
Belgien	12,8	6,7
Frankrike	13,1	8,3
Nederländerna	13,2	9,1
Sverige	14,8	11,0
Luxemburg	20,5	1,0
Portugal	34,6	17,9
Irland	40,1	6,9
Italien	44,8	4,7
Grekland	51,9	13,0
Spanien	52,8	28,6

Källa: Meulders m. fl. (1992), kap. 3. SCB, Arbetskraftsundersökningen, årsmedeltal 1989.

²⁴ Se Sundström (1987).

²⁵ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 3.

²⁶ Försök att reglera och förbättra villkoren för deltidsarbete pågår inom ramen för EG:s sociala dimension, se vidare kapitel 5 nedan. De föreslagna direktiven avser enbart deltidsarbete omfattande 8 timmar eller mer per vecka.

tidsarbetande kvinnor är mindre i Sverige än i flertalet EG-länder. Vad gäller deltid arbetet tycks det inom EG finnas något av en dual struktur, med "bra" respektive "dåliga" deltidsarbeten. De förra är permanenta anställningar, omfattande relativt många (över 20) timmar per vecka och där kvinnorna har möjlighet till flexibilitet och själva i viss utsträckning kan påverka sina arbetstider. De senare är ofta tillfälliga och osäkra, omfattar relativt få (och ofta varierande antal) arbetstimmar per vecka samt kräver att den anställde ställer upp på de arbetstider arbetsgivaren bestämmer. De "bra" deltidsarbetena med längre veckoarbetstider förefaller i större utsträckning vara utbudsbestämda, dvs. återspegla kvinnornas egen önskan att arbeta deltid för att på så sätt bättre kunna förena familj och marknadsarbete.²⁷ Det är också framförallt i vissa länder (Irland, Grekland, Spanien, Portugal och Italien) som det finns en hög korrelation mellan deltidarbete och tillfälligt arbete (se tabell 2.6), dvs. där deltidarbete för kvinnor ofta också är liktydigt med ett osäkert jobb.

Kvinnors tidsinsatser i icke-marknadsarbetet

Kvinnors tid och humankapital används i större utsträckning än mäns i icke-marknadsproduktionen.²⁸ Tidsanvändningen 1984 för svenska kvinnor och män redovisades och analyserades utförligt av Flood och Klevmarken i bilagan till LU 90.²⁹ Tabell 2.7 återger deras data över kvinnors och mäns genomsnittliga tidsanvändning i olika åldrar. Redan för den yngre åldersgruppen (18–29 år) finns en påtaglig skillnad vad gäller hur tidsinsatserna fördelas. Unga män ägnar (i genomsnitt) ca 10 timmar mer per vecka än unga kvinnor åt marknadsarbete. I gengäld ägnar unga kvinnor (i genomsnitt) ca 8 timmar mer per vecka än unga män åt icke-marknadsarbete (hushållsarbete, underhålls- och reparationsarbete samt

Tabell 2.7 Tidsanvändningen 1984 efter ålder; samtliga respondenter (timmar per vecka)

Aktivitet	18–29	30–54	55–64	65–74	Alla
MÄN					
Marknadsarbete	32,2	37,4	21,0	4,0	29,5
Hushållsarbete	4,7	7,2	6,8	9,3	6,9
Underhåll, reparation	3,7	5,1	5,6	7,3	5,2
Utbildning	2,9	0,5	0,1	0,2	0,9
Nöje, rekreation	41,3	35,0	49,4	54,8	41,1
Resor	10,5	9,3	8,0	6,9	9,1
Vila, hygien, måltid ^a	67,4	66,7	72,0	79,1	69,3
Aktiv barnomsorg	1,5	2,3	0,5	0,3	1,6
KVINNOR					
Marknadsarbete	22,3	22,0	13,6	0,8	18,1
Hushållsarbete	12,6	20,6	23,5	24,7	19,8
Underhåll, reparation	1,5	1,4	2,8	2,1	1,7
Utbildning	2,0	0,8	0,3	0,2	0,9
Nöje, rekreation	40,0	35,2	42,7	47,4	38,9
Resor	9,4	7,4	6,5	6,3	7,5
Vila, hygien, måltid ^a	70,4	70,8	72,8	77,9	71,9
Aktiv barnomsorg	4,1	4,4	0,5	0,2	3,2

^a Exklusive aktiv barnomsorg

Källa: Flood och Klevmarken (1990), s. 96.

²⁷ Det bör kanske påpekas att dessa önskemål reflekterar de betingelser och restriktioner som idag gäller för kvinnor vad beträffar t. ex. arbetsfördelningen i hemmet, tillgången till barntillsyn, skoltider etc.

²⁸ För översikter och diskussion av metoder och försök att mäta hushållens tidsallokering och ickemarknadsproduktion, se Gronau (1986), Goldschmidt-Clermont (1990) och Juster och Stafford (1991).

²⁹ Se Flood och Klevmarken (1990).

aktiv barnomsorg). De unga kvinnornas resurser används ca 8 timmar mer i hushållsarbete, ca 2 timmar mindre i underhålls- och reparationsarbete och ca 2,5 timmar mer i aktiv barnomsorg än de unga mäns resurser. Arbetsdelningen mellan könen blir än mer markant för åldersgruppen 30–54 år. I dessa åldrar ägnar män (i genomsnitt) ca 15 timmar mer per vecka åt marknadsarbete än vad kvinnor gör, samtidigt som kvinnors (genomsnittliga) tidsinsats i icke-marknadsarbete är ca 12 timmar högre per vecka än mäns. Kvinnornas resurser används (i genomsnitt) ca 13 timmar mer per vecka än mäns i hushållsarbete, ca 3,5 timmar mindre per vecka än mäns i underhålls- och reparationsarbete samt ca 2 timmar mer per vecka än mäns i aktiv barnomsorg.

Trots likartad omfattning av kvinnors och mäns humankapitalinvesteringar skiljer sig således fortfarande (i genomsnitt) *utnyttjandet av detta kapital i marknads- respektive icke-marknadsaktiviteter* markant mellan könen, även i dagens Sverige. Det är också frapperande att de *tidsmässigt* stora skillnaderna (8–13 timmar) mellan könen återfinns vad gäller det traditionella hushållsarbetet (inköp, matlagning, disk, tvätt, städning). Det är också här som hushållen gör sina stora tidsinsatser i icke-marknadsarbetet och där en ökad produktivitet och/eller tillgång till billigare och bättre marknadssubstitut till de hushållsproducerade varorna och tjänsterna skulle kunna medföra att tidsinsatser och humankapital kom att omallokeras till marknadsarbete.

Flood och Klevmarken (1990) gjorde också vissa jämförelser av den svenska tidsanvändningen med den i andra länder. Liknande jämförelser återfinns i Juster och Stafford (1991), varifrån uppgifterna i tabell 2.8 hämtats. Tyvärr är Danmark det enda EG-land som finns representerat. Med reservation för att det finns en rad problem vad gäller jämförbarheten mellan studierna från de olika länderna,³⁰ kan följande observationer göras.

Avvägningen mellan arbete (marknadsarbete plus hushållsarbete, vilka båda i sin tur skapar ökad tillgång till varor och tjänster av olika slag) och fritid verkar skilja sig ganska mycket mellan länderna. Den totala arbetstiden per par (beräknad som total tid i arbete för en genomsnittlig man *plus* total tid i arbete för en genomsnittlig kvinna i respektive land) är längst i

Tabell 2.8 Kvinnors och mäns tidsanvändning i några olika länder (timmar per vecka)^a

	Sverige (1984)		Danmark (1987)		Finland (1979)		Norge (1980)		USA (1981)	
	KV	M	KV	M	KV	M	KV	M	KV	M
Total tid i arbete varav	55,5	57,9	43,9	46,2	61,1	57,8	50,6	51,0	54,4	57,8
Marknadsarbete ^b	23,7	39,8	20,8	33,4	32,5	44,0	17,6	34,2	23,9	44,0
Hushållsarbete ^c	31,8	18,1	23,1	12,8	28,6	13,8	33,0	16,8	30,5	13,8
Fritid	38,5	39,0	53,7	54,3	33,6	38,1	45,2	45,5	41,9	41,8
Personlig vård (vila m. m.)	73,8	70,9	70,4	67,2	72,7	72,5	72,1	71,4	71,6	68,2

^a För närmare definitioner, problem med jämförbarhet etc., se Juster och Stafford (1991).

^b Inklusive arbetsresor.

^c Definierat som omfattande "traditionellt" hushållsarbete, underhålls- och reparationsarbete samt aktiv barnomsorg.

Källa: Juster och Stafford (1991), s. 475, 477.

³⁰ De viktigaste problemen är förmodligen dels skillnader vad gäller populationens omfattning, dels skillnader vad gäller under vilka tidsperioder av året undersökningarna genomförts (se Flood och Klevmarken 1990 och Juster och Stafford 1991, data appendix). För Sverige och USA omfattar populationen åldersgruppen 25–64 år och för Finland har justeringar gjorts för att få en någorlunda likartad population (se Juster och Stafford 1991, data appendix). För Danmark och Norge utgörs populationen (förmodligen) av hela åldersgruppen 16–74 år, vilket bör innebära att uppgifterna om tid i marknadsarbete blir lägre och uppgifterna om tid i fritid högre än vad de annars skulle vara.

Finland (119 timmar), ligger på ungefär samma nivå i USA och Sverige (112 – 113 timmar), varefter följer Norge (102 timmar) och Danmark (90 timmar). Den totalt tillgängliga fritiden förefaller i alla länderna, utom Finland, delas ungefär lika mellan kvinnor och män. I Finland är fritiden uppemot hela 5 timmar kortare för kvinnor än för män. Finska kvinnor marknadsarbetar markant fler timmar än kvinnorna i de andra länderna och detta kompenseras inte av någon motsvarande minskning av deras tidsinsatser i icke-marknadsarbetet.

I vilken utsträckning arbetsinsatserna för ett par görs i marknadsarbete respektive icke-marknadsarbete varierar mellan länderna. De höga totala arbetstiderna för ett par i Finland uppkommer via höga tidsinsatser i marknadsarbete (77 timmar; att jämföra med 68 timmar i USA och 64 timmar i Sverige) och inte via höga tidsinsatser i hushållsarbete (42 timmar i Finland; att jämföra med 44 timmar i USA och 50 timmar i Sverige). Sverige och Norge har de största tidsinsatserna i icke-marknadsarbete och det är också i dessa länder som icke-marknadsarbetet som andel av marknadsarbetet är högst (79 % i Sverige och 96 % i Norge).

Jämförelserna av de *absoluta* tidsinsatserna ovan bör ses med försiktighet på grund av problemen med jämförbarhet mellan studierna. Jämförelser av hur *arbetsdelningen* mellan könen ser ut *inom* marknadsarbetet respektive *inom* icke-marknadsarbetet kan tänkas vara mer tillförlitliga. I Finland svarade kvinnorna för 42 % av marknadsarbetet, i Danmark för 38 %, i Sverige för 37 %, i USA för 35 % och i Norge för 34 %.³¹ Vad gäller icke-marknadsarbetet svarade kvinnorna för 69 % i USA, 67 % i Finland, 66 % i Norge, och 64 % i såväl Sverige som Danmark. Arbetsfördelningsmönstret mellan könen verkar, mätt på detta sätt, ganska likartat i dessa fem industriländer.

För Danmark kan man få en bild av hur kvinnors och mäns tidsinsatser i icke-marknadsarbetet förändrats de senaste decennierna, eftersom likartade tidsanvändningsstudier genomförts 1964, 1975 och 1987. 1964 ägnade danska kvinnor i genomsnitt 4 timmar och 29 minuter och danska män 29 minuter per dag åt icke-marknadsarbete, dvs. männen svarade för ca 10 % av detta. 1975 var tiden i icke-marknadsarbete i genomsnitt 3 timmar och 50 minuter för kvinnor och 1 timme och 7 minuter för män, vilket innebär att männens andel ökat till 23 %. 1987 hade de danska kvinnornas tid i icke-marknadsarbete minskat ytterligare och uppgick till 3 timmar och 9 minuter, under det att männen ökat sin tid till 1 timme och 36 minuter.³² De danska männen svarade därmed framåt slutet av 1980-talet för ca 34 % av det danska icke-marknadsarbetet. Studier genomförda i Frankrike tyder på att männen även där ökat sina insatser i hushållsarbetet, men att förändringen är långsam.³³ 1986 gjorde de franska männen i större utsträckning än 1974 tidsinsatser vad gäller inköp, matlagning och disk, dvs. vad gäller arbetsuppgifter som de franska forskarna klassificerar som "förhandlingsbara" (i motsats till "kvinnliga" arbetsuppgifter, såsom tvätt, strykning, sömnad och "manliga" arbetsuppgifter, såsom att hämta ved, tvätta bilen etc.). Dessa tre arbetsuppgifter var också de (förutom barntillsyn och "manliga" arbetsuppgifter) där de danska männen 1987 svarade för relativt stora andelar (40 %, 27 % respektive 29 %) av de totala tidsinsatserna.³⁴

³¹ Andelarna har beräknats utifrån den genomsnittliga tidsinsatsen per kvinna och den genomsnittliga tidsinsatsen per man. Detta innebär att det bortses från att *antalet* män och *antalet* kvinnor i den aktuella åldersgruppen kan skilja sig åt.

³² Se Andersen (1988), s. 12.

³³ Se Zarca (1990).

³⁴ Beräknat från Andersen (1988), s. 45.

Kvinnors och mäns tidsinsatser i icke-marknadsarbete bidrar till att skapa varor och tjänster som ökar hushållens välfärd. Av speciellt samhällsekonomiskt intresse är de tidsinsatser hushållen gör när det gäller att bygga upp barnens, dvs. den framtida arbetskraftens, humankapital. Dessa investeringar utgör grunden för och komplement till de humankapitalinvesteringar som görs inom daghem, skolor osv. Den svenska föräldraförsäkringen bidrar här förmodligen till att trygga det första levnadsårets grundläggande och viktiga humankapitalinvesteringar för barnen i Sverige. Föräldrarnas minskade tidsinsatser inom marknadsarbetet under denna period kompenseras av viktiga tidsinsatser i uppbyggnaden av samhällets framtida humankapital. Gustafsson och Kjulin (1991) belyser ingående hur de svenska hushållens tidsinsatser i icke-marknadsarbetet påverkas av förekomsten av barn, dessas ålder samt utnyttjandet av barnomsorg utanför hemmet. Det visar sig bl. a. att den tid svenska föräldrar ägnar åt aktiv barnomsorg (omfattar tvättning, påklädning, lek med barnet, hjälp med läxor etc.) minskar relativt lite då förskolebarnen har omsorg utanför hemmet (och då, kan man förmoda, mamman oftast förvärvsarbetar, dvs. gör större tidsinsatser i marknadsproduktionen). För barn i åldern 0–2 år minskar kvinnans tid i aktiv barnomsorg med 1,1 timmar och ökar mannens tid i aktiv barnomsorg med 0,1 timmar, då barnet har omsorg utanför hemmet. För barn i åldern 2,1–7,0 år ökar kvinnans tid i aktiv barnomsorg med 0,2 timmar och mannens med 0,2 timmar. Allokeringen av ökad tid till marknadsarbete och utnyttjandet av barnomsorg utanför hemmet tycks alltså, åtminstone i genomsnitt för de berörda föräldrarna, i relativt ringa utsträckning ske på bekostnad av aktiv tid ägnad åt barnen utan sker istället på bekostnad av småbarnsföräldrars övriga aktiviteter och övriga hushållsproduktion. Med andra ord prioriteras tid ägnad åt barnen fram i föräldrarnas tidsallokering.

3 Bestämningfaktorer bakom kvinnors tidsallokering

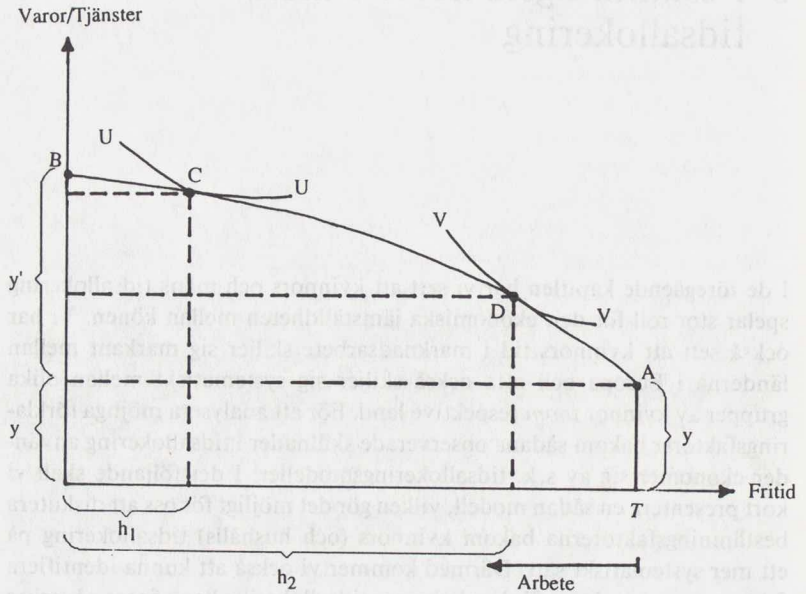
I de föregående kapitlen har vi sett att kvinnors och mäns tidsallokering spelar stor roll för den ekonomiska jämställdheten mellan könen. Vi har också sett att kvinnors tid i marknadsarbete skiljer sig markant mellan länderna i Europa och ofta också skiljer sig systematiskt mellan olika grupper av kvinnor inom respektive land. För att analysera möjliga förklaringsfaktorer bakom sådana observerade skillnader i tidsallokering använder ekonomer sig av s. k. tidsallokeringsmodeller. I det följande skall vi kort presentera en sådan modell, vilken gör det möjligt för oss att diskutera bestämningfaktorer bakom kvinnors (och hushålls) tidsallokering på ett mer systematiskt sätt. Därmed kommer vi också att kunna identifiera faktorer som är viktiga för hur kvinnors tidsallokering kan väntas påverkas och förändras i ett framtida Europa.

En teoretisk tidsallokeringsmodell

Den tidsallokeringsmodell vi valt att använda oss av utgår från att individen kan fördela sin tillgängliga tid (sin tidsbudget) på tre olika användningar, marknadsarbete, icke-marknadsarbete och fritid.¹ Både marknadsarbete och icke-marknadsarbete ger individen tillgång till varor och tjänster av olika slag, vilket ökar hennes/hans välfärd (eller nytta). Marknadsarbetet gör detta *indirekt*, genom att det ger arbetsinkomster som i sin tur kan användas för att köpa varor och tjänster till rådande priser. Icke-marknadsarbetet skapar direkt ökad tillgång till varor och tjänster. Individens nytta antas bero dels av hennes/hans konsumtion av varor och tjänster (marknadsproducerade och icke-marknadsproducerade), dels av hennes/hans konsumtion av fritid. Individernas preferenser, dvs. deras värdering av olika varor, tjänster och fritid kan skilja sig åt. Den ene kan värdera fritid högt och vara villig att avstå relativt mycket varor och tjänster för att få mer ledig tid. För andra kan ökad tillgång till varor värderas högt jämfört med ökad fritid. Eftersom individens totalt tillgängliga tid är begränsad står hon/han inför ett avvägningsproblem. Ökad tid ägnad åt marknadsarbete (eller åt icke-marknadsarbete) ger visserligen mer varor och tjänster, men till priset av minskad fritid. För individen gäller det att finna den tidsfördelning mellan marknadsarbete, icke-marknadsarbete och fritid som ger störst nytta enligt just hennes/hans individuella preferenser. Figur 3.1 illustrerar individens valproblem enligt denna tidsallokeringsmodell.

¹ Se Gronau (1977) eller Fallon och Verry (1988), kap. 1.

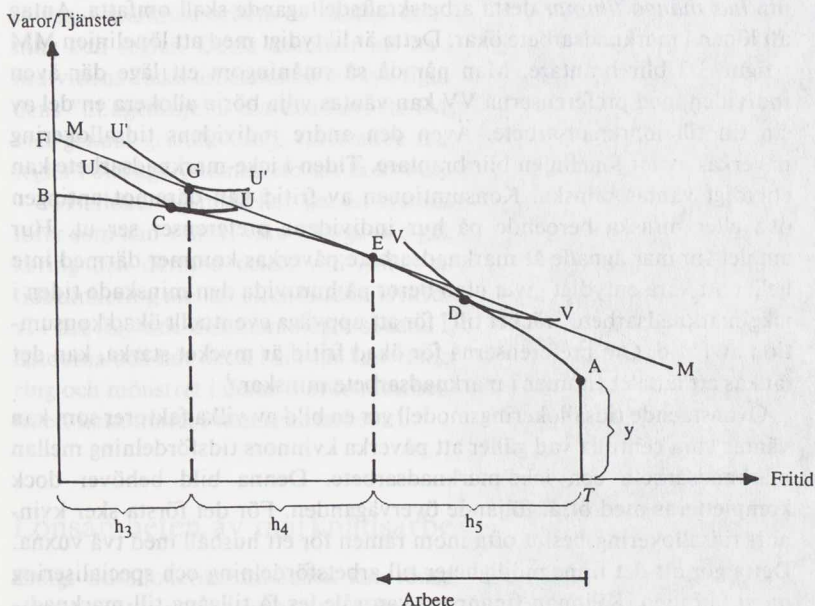
Figur 3.1 Tidsallokering mellan hushållsarbete och fritid

I figur 3.1 antas individens totalt tillgängliga tid för de tre typerna av aktiviteter uppgå till T timmar. Om individen väljer att ägna all denna tid åt fritid, får hon/han bara tillgång till varor och tjänster uppgående till ett värde av y (individens "icke-arbetsinkomster", t. ex. i form av kapitalinkomster, socialbidrag eller liknande). Kurvan AB visar individens produktions- (och konsumtions-) möjligheter i icke-marknadsarbete. Varje timme som individen tar från fritid och ägnar åt icke-marknadsarbete ger henne/honom ökad tillgång till varor och tjänster, men utbytet blir mindre allteftersom tiden i icke-marknadsarbete ökar. Om all individens tid ägnas åt icke-marknadsarbete blir den totala tillgången ($y + y'$), där y' består av icke-marknadsproducerade varor och y av marknadsproducerade varor (köpta för individens icke-arbetsinkomster).

Om individen inte har alternativet att också ägna tid åt marknadsarbete, visar kurvan AB alla de kombinationer av konsumtion av varor/tjänster och konsumtion av fritid som är möjliga att uppnå. Vilken kombination, och därmed vilken tidsallokering, individen väljer kommer att bero på hennes/hans preferenser. Detta illustreras i figur 3.1 med hjälp av s.k. indifferenskurvor (dessa visar utseendet på individens preferenser; varje indifferenskurva anger de kombinationer av varor/tjänster och fritid som ger individen samma nytta). Individen med "preferenserna" UU når sin högsta nyttonivå i punkten C , då h_1 timmar ägnas åt fritid och $(T-h_1)$ timmar åt icke-marknadsarbete. Individen med "preferenserna" VV når däremot sin högsta möjliga nyttonivå i punkten D , med h_2 timmar fritid och $(T-h_2)$ timmar i icke-marknadsarbete. Viktiga bestämningsfaktorer för individens tidsallokering är således enligt denna modell:

Figur 3.2 Tidsallokering mellan marknadsarbete, hushållsarbete och fritid

- 1) Storleken på individens icke-arbetsinkomster.
- 2) Individens produktionsfunktion (produktivitet) i icke-marknadsarbete.
- 3) Individens preferenser för varor/tjänster respektive fritid.

Detta förblir fallet även då möjligheten till marknadsarbete tas med i modellen. Hur individens valmöjligheter utvidgas av detta illustreras av figur 3.2. En del av individens totalt tillgängliga tid antas nu också kunna ägnas åt marknadsarbete, till en viss given marknadslön per timme (storleken på marknadslönen anges av *lutningen* på linjen MM i figur 3.2). Den punkt (E) på produktionsmöjlighetskurvan i icke-marknadsarbete som tangeras av lönelinjen i marknadsarbete markerar det läge där mängden varor och tjänster erhållna genom en timme i marknadsarbete börjar överstiga den mängd varor och tjänster som individen kan erhålla genom ytterligare en timme ägnad åt icke-marknadsarbete. Möjligheten till marknadsarbete *utvidgar* individens möjliga kombinationer av konsumtion av varor/tjänster och konsumtion av fritid från AB till AEF. För individen med preferenserna VV spelar detta i det här illustrerade fallet ingen roll; hon/han når fortfarande sin högsta nyttonivå i punkt D, dvs. utan att börja marknadsarbete. För individen med preferenserna UU blir emellertid en välfärdsförbättring möjlig. Genom marknadsarbete kan hon/han nå punkten G (som representerar en högre nyttonivå än punkten C, enligt hennes/hans preferenser). Den tidsallokering hon/han kommer att välja består av h_3 timmar fritid och $(T-h_3)$ timmar arbete, men nu fördelat på h_5 timmar i icke-marknadsarbete och h_4 timmar i marknadsarbete. Lönen i marknadsarbete är alltså en fjärde, ytterst viktig bestämningsfaktor för individens tidsallokering. Den kan väntas påverka både individens beslut

att marknadsarbete (dvs. att tillhöra arbetskraften) och individens beslut om *hur många timmar* detta arbetskraftsdeltagande skall omfatta. Antag att lönen i marknadsarbete ökar. Detta är liktydigt med att lönelinjen MM i figur 3.2 blir brantare. Man når då så småningom ett läge där även individen med preferenserna VV kan väntas vilja börja allokera en del av sin tid till marknadsarbete. Även den andre individens tidsallokering påverkas av att lönelinjen blir brantare. Tiden i icke-marknadsarbete kan entydigt väntas minska. Konsumtionen av fritid kan däremot antingen öka eller minska beroende på hur individens preferenser ser ut. Hur antalet timmar ägnade åt marknadsarbete påverkas kommer därmed inte heller att vara entydigt givet utan beror på huruvida den minskade tiden i icke-marknadsarbete "räcker till" för att uppväga eventuellt ökad konsumtion av fritid. Om preferenserna för ökad fritid är mycket starka, kan det tänkas att antalet timmar i marknadsarbete minskar.²

² Båda de s. k. substitutionseffekterna, dvs. mellan fritid och varor/tjänster i konsumtionen samt mellan marknadsarbete och icke-marknadsarbete i produktionen, ger en tendens till ökad tid i marknadsarbete. Det är enbart inkomsteffekten som går i andra riktningen, dvs. tenderar att öka konsumtionen av fritid och därigenom minska tiden i marknadsarbete. En alternativ tidsallokeringsmodell till den här använda inkluderar också möjligheten att hemproducerade varor/tjänster (aktiviteter) kan framställas genom alternativa kombinationer av egen tid och marknadsproducerade insatsvaror. Då kommer en löneökning att kunna ge upphov till ytterligare en typ av substitutionseffekt. Också valet av produktionsmetod i hemarbetet kan nämligen påverkas, i riktning mot minskad insats av egen tid och ökad insats av marknadsproducerade varor. Se Becker (1965) eller Fallon och Verry (1988), kap. 1.

³ Ett i empiriska arbetsutbudsstudier ofta använt, enkelt sätt att ta viss hänsyn till effekterna av mannens förtjänstmöjligheter i marknadsarbete på kvinnans tidsallokering har varit att i den ovan återgivna modellen betrakta mannens faktiska marknadsinkomst som en "icke-arbetsinkomst" (y) för kvinnan.

Ovanstående tidsallokeringsmodell ger en bild av vilka faktorer som kan väntas vara centrala vad gäller att påverka kvinnors tidsfördelning mellan marknadsarbete och icke-marknadsarbete. Denna bild behöver dock kompletteras med bl. a. följande överväganden. För det första sker kvinnors tidsallokeringsbeslut ofta inom ramen för ett hushåll med två vuxna. Detta gör att det finns möjligheter till arbetsfördelning och specialisering inom familjen. Kvinnan (mannen) kan således få tillgång till marknadsproducerade respektive icke-marknadsproducerade varor/tjänster även genom byte och transfereringar inom familjen. Detta innebär att det kan väntas finnas en ömsesidig påverkan mellan kvinnans och mannens i ett hushåll tidsallokeringsbeslut. Mannens förtjänstmöjligheter på marknaden och hans produktivitet i icke-marknadsarbete kan väntas ha en effekt inte bara på hans egen, utan också på kvinnans, allokering av tid till marknadsarbete respektive icke-marknadsarbete (och tvärtom).³

För det andra behöver bilden kompletteras även vad gäller betydelsen av substituerbarhet och av preferenser. Modellen ovan bygger på starkt förenklade antaganden i detta avseende. Marknadsarbete och icke-marknadsarbete har antagits kunna producera samma varor/tjänster och individen antagits betrakta dessa som likvärdiga kvalitativt sett. Men i praktiken kan vissa varor (t. ex. bilar, kylskåp) bara erhållas via marknadsarbete och en viss vara/tjänst (t. ex. barntillsyn) kan av individen betraktas som kvalitativt annorlunda om den producerats på marknaden eller genom familjens eget icke-marknadsarbete. Graden av substituerbarhet mellan marknadsproducerade och icke-marknadsproducerade varor i produktionen såväl som i konsumtionen kan därmed också väntas påverka familjens tidsallokering. Tillgång till bättre och billigare substitut till icke-marknadsproducerade varor/tjänster kan väntas förskjuta arbetsinsatserna i riktning mot ökat marknadsarbete. Vidare kan det vara så att individerna har preferenser inte bara vad gäller de varor/tjänster som produceras, utan också vad gäller olika aktiviteter *i sig*. Även om individen kan erhålla samma mängd varor/tjänster och av samma kvalitet genom marknadsarbete respektive icke-marknadsarbete av samma tidsomfattning, kan det vara så att hon/han föredrar att utföra den ena typen av arbete framför den andra.

För det tredje gäller att i modellen ovan "lönsamheten" för individen av marknadsarbete likställts med marknadslönen. Men förutom av lönestruk-

turen påverkas lönsamheten av att påbörja eller på marginalen öka tidsinsatsen i marknadsarbete av skatte- och transfereringssystemens utformning och regler. Dessa kommer att ha betydelse både för storleken på individens "icke-arbetsinkomst" (y i figur 3.2) och för utseendet på individens "budgetlinje" i marknadsarbete (MM i figur 3.2). Den senare kommer genom grundavdrag, varierande marginalsattesatser, avtrappningsregler i bidragssystemen etc. att få ett betydligt mer komplicerat utseende.⁴

Tidsallokeringsmodellen ger en systematisk analytisk bild av vilka faktorer som kan väntas vara viktiga vad gäller att påverka kvinnors tidsallokering och därmed också vad gäller att förklara skillnader i kvinnors tidsallokering mellan olika länder. Utifrån den ram som modellen ger skall vi i det följande diskutera några sådana faktorer, hur de skiljer sig mellan länderna och hur detta i sin tur kan väntas påverka kvinnornas tidsallokering och mönstret i deras marknadsarbete (arbetskraftsdeltagande, arbetstider, kontinuitet i marknadsarbetet).

Lönsamheten av marknadsarbete

Enligt tidsallokeringsmodellen kan lönsamheten av kvinnors marknadsarbete väntas vara central vad gäller deras tidsallokering. Den påverkar såväl avvägningen mellan marknadsarbete och icke-marknadsarbete som avvägningen mellan arbete och fritid och den kan också väntas ha betydelse för arbetsfördelningen inom familjen. Avkastningen av marknadsarbete bestäms främst av de löner och lönestrukturer kvinnor möter på arbetsmarknaden samt av utformningen av skatte- och transfereringssystemen.

Löner, lönestruktur och avkastningen på kvinnors humankapital

Den ekonomiska forskningen tyder på att den ökade reallön kvinnor efterhand kunnat erhålla i marknadsarbete är den främsta drivkraften bakom kvinnors ökade arbetskraftsdeltagande. Den tekniska och ekonomiska utvecklingen och kvinnors ökade utbildning har medfört att marknadsarbete idag ger kvinnor ett större utbyte mått i marknadsproducerade varor/tjänster än vad som tidigare var fallet. Samtidigt har industriländernas omvandling mot starkt ökad betydelse för tjänstesektorn inneburit att antalet arbetstillfällen med egenskaper (förutom lönen) som kan väntas vara attraktiva för kvinnor (sett mot bakgrund av deras tidigare, traditionella verksamhetsområden) har ökat. Dessa ekonomiska drivkrafter och denna strukturomvandling skulle vara den gemensamma faktorn bakom den i industriländerna observerade ökningen av de kvinnliga förvärvsfrekvenserna. Fortsatt höjda reallöner för kvinnor, fortsatt strukturomvandling mot tjänstesamhällen och ökad kvinnlig utbildningsnivå i de länder i Europa som idag har jämförelsevis låga kvinnliga förvärvsfrekvenser kan då väntas leda till ökat marknadsarbete även där. För alltför kvinnor i Europa ökar lutningen av lönelinjen MM i figur 3.2 så, att produktiviteten i marknadsarbete överstiger produktiviteten (på marginalen) i icke-marknadsarbete.

Den lön som möter kvinnor på arbetsmarknaden skiljer sig dels mellan

⁴ Se t. ex. Fallon och Ver-ry (1988), kap. 1 och 2.

länderna, dels mellan olika grupper av kvinnor inom respektive land. Redan i det ursprungliga Romfördraget fanns en bestämmelse om att kvinnor och män skulle erhålla lika lön för lika arbete. 1975 utvidgades detta till att gälla även lika lön för arbete av lika värde. Denna bestämmelse har följts upp i den nationella lagstiftningen så att lönediskriminering efter kön är i lag förbjuden i alla EG-länderna.⁵ Men detta till trots är den genomsnittliga kvinnolönen fortfarande mycket lägre än den genomsnittliga manslönen i alla länderna. Den kraftiga könssegregeringen av arbetsmarknaden, vilken yttrar sig i att kvinnor befinner sig i andra sektorer, yrken och befattningar än män, gör att löneskillnaderna består trots likalönelagstiftningen.

Tillgången till jämförbar lönestatistik för EG-länderna är dålig. Data finns främst om lönerna inom industrin och denna representerar för det första bara en liten andel (ca 20 procent) av den kvinnliga sysselsättningen och behöver för det andra inte vara representativ vad gäller storleken på löneskillnaderna mellan könen inom andra områden (t.ex. vet vi att i Sverige är löneskillnaden mellan könen låg just för industriarbetare).⁶ Hur den genomsnittliga kvinnolönen som andel av den genomsnittliga manslönen såg ut inom industrin i EG-länderna i slutet av 1980-talet visas av tabell 3.1. Denna återger också vissa data om löneskillnaderna i tjänstesektorn (detaljhandel och bankväsende).⁷ För industriarbetare varierade 1989 kvinnolönen som andel av manslönen från 59% i Luxemburg till 85% i Danmark; i flertalet länder låg andelen på 70-80%. För tjänstemän inom industrin varierade andelen från 55% i Luxemburg och Storbritannien till drygt 70% i Italien (1983) och Portugal. Inom detaljhandeln uppgick kvinnolönen till mellan 59% (Storbritannien) och 76% (Grekland) av manslönen. Likartade nivåer återfanns inom bankväsendet.⁸

De ovan redovisade löneskillnaderna mellan kvinnor och män i EG-länderna innebär att det fortfarande, i genomsnitt, finns stora skillnader mellan den ersättning kvinnor och män erhåller i marknadsarbete. För alltfler kvinnor i Europa kan det visserligen vara så att den lön de kan

⁵ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 4.

⁶ Se också diskussionen i Meulders m. fl. (1992), kap. 4 och i Rubery (1991).

⁷ Data avser enbart heltidsarbetande och löneskillnaderna mellan könen kan vara större än vad tabell 3.1 visar om deltidsarbetande (bland vilka kvinnor dominerar) systematiskt får sämre betalt per arbetad timme än vad heltidsarbetande får. Se också Meulders m. fl. (1992), kap. 4.

⁸ En uppfattning om ungefär var Sverige kan placeras in kan erhållas från följande data. 1985 varierade kvinnornas genomsnittslöner, sett över olika avtalsområden, från ca 70% till drygt 90% av männens löner. Andelen var 91% för industriarbetare och 73% för tjänstemän inom industrin. Andelen var 93% för arbetare inom varuhandel och 74% för tjänstemän inom varuhandel. Andelen var 72% för tjänstemän inom försäkringsbolag. För statsanställda var andelen 91%, för primärkommunalt anställda 87% samt för landstingsanställda 75%. (SCB 1986, s. 11-12.)

Tabell 3.1 Kvinnors genomsnittslön som andel av mäns genomsnittslön 1989, (%)^{a)}

	B	DK	D	GR	F	IRL	I	L	NL	P	UK
Arbetare inom tillverkningsindustrin (bruttolön per timme)	74	85	73	80	80	69	88 ^{b)}	59	75	68	68
Tjänstemän inom tillverkningsindustrin (bruttolön per månad)	64	—	67	66	65	—	71 ^{b)}	55	64	72	55
Tjänstemän inom detaljhandeln (bruttolön per månad)	72	—	68	76	69	—	—	61	66	—	59
Tjänstemän inom bank- och kreditväsende (bruttolön per månad)	78	—	77	80	75	—	—	69	61	86	53

^{a)} Uppgifter om Spanien saknas

^{b)} Uppgiften avser 1983

Källa: Meulders m. fl. (1992), Appendix, Tabell 6.1.

erhålla på marknaden överstiger deras marginalproduktivitet i icke-marknadsarbete, så att de börjar marknadsarbete och därmed bidrar till att öka den kvinnliga förvärvsfrekvensen (detta kommer också att bero på utformningen av skattesystem, barntillsyn etc., se vidare nedan). Men att ersättningen i marknadsarbete i allmänhet är påtagligt lägre för kvinnan än för mannen i en familj gör att det fortfarande finns starka ekonomiska incitament för familjen att bibehålla en arbetsfördelning där kvinnan specialiserar sig på icke-marknadsarbete och utför merparten av detta under det att mannen specialiserar sig på marknadsarbete och utför merparten av det. *Vid en given total arbetsinsats för familjen* kommer detta att ge familjen större tillgång till varor och tjänster än vad en mer jämställd fördelning av marknadsarbete och icke-marknadsarbete skulle göra. Ju större löneskillnaden mellan könen är, desto större är också, annat givet, de ekonomiska incitamenten att bibehålla en traditionell arbetsfördelning inom familjerna. Denna arbetsfördelning kan dock, som diskuteras nedan, bli mindre stark om lönestruktur, priser etc. är sådana att det lönar sig att ersätta kvinnans tid i icke-marknadsarbete med marknadsproducerade substitut. Sammanfattningsvis kan minskade löneskillnader mellan könen bidra till ökad ekonomisk jämställdhet på två sätt, dels genom att direkt öka kvinnors marknadsinkomster relativt mäns, dels genom att minska de ekonomiska drivkrafterna till en traditionell arbetsfördelning inom familjerna.

Vad är då förklaringarna till de bestående löneskillnaderna mellan kvinnor och män i EG-länderna och i Sverige och hur har skillnaderna utvecklats över tiden? För Sveriges del vet vi att de genomsnittliga löneskillnaderna mellan kvinnor och män minskade påtagligt under 1960- och 1970-talen för alla grupper, men att denna utveckling bromsades upp eller vändes i sin motsats under 1980-talet. Även inom EG tenderade de genomsnittliga löneskillnaderna mellan kvinnor och män att minska under 1970-talet. Under 1980-talet är bilden däremot mer varierad.⁹ Löneskillnaderna mellan könen verkar åter ha ökat i vissa av EG-länderna (Italien, Danmark, Portugal) under det att skillnaderna i de övriga länderna förblivit oförändrade eller fortsatt att minska något. Utvecklingen under 1980-talet tycks också vara mer splittrad, med förbättringar för vissa kvinnogrupper och försämringar för andra. Lönespridningen inom kvinnogruppen har med andra ord tenderat att öka i vissa av länderna. Speciellt påtagligt har detta varit i Storbritannien.

Den i kapitel 2 ovan beskrivna minskningen av skillnaderna i humankapitalinvesteringar mellan kvinnor och män borde efterhand ge utslag i minskade genomsnittliga löneskillnader mellan könen. Detta kan dock ske med en viss tidsfördröjning, eftersom det genomsnittliga humankapitalet bland kvinnor i *arbetskraften* kan tendera att minska under en period då det kvinnliga arbetskraftsdeltagandet ökar kraftigt och där de nytillkomna har relativt sett mindre utbildning och erfarenhet än de kategorier kvinnor som redan tidigare valde att yrkesarbeta. Förmodligen bidrog kvinnors ökade humankapital till att löneskillnaderna mellan könen minskade under 1970-talet och ökat humankapital kan också fortsättningsvis väntas förbli en positiv kraft när det gäller att höja kvinnors löner. Samtidigt börjar det dock stå klart att en ökning av kvinnors humankapital till paritet med mäns inte är *tillräcklig* för att eliminera löneskillnaderna

⁹ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 4.

mellan könen. Studier av bl.a. svenska och amerikanska förhållanden visar att betydande löneskillnader kvarstår även vid lika nivåer på mäns och kvinnors humankapital.¹⁰ En förklaring i termer av skillnader i humankapital mellan kvinnor och män räcker sålunda inte. Sökarljuset behöver riktas också mot genussystemets två processer (se kapitel 1 ovan), dvs. mot att kvinnor och män i stor utsträckning utför olika arbeten på arbetsmarknaden och att deras arbeten inte värderas lika.

Yrkessegregeringen mellan könen är hög i alla industriländerna och Sverige utgör inget undantag därvidlag.¹¹ Kvinnor och män befinner sig i stor utsträckning i skilda yrken och det är löneskillnaderna *mellan* yrkena och inte löneskillnaderna mellan kvinnor och män *inom* respektive yrke som svarar för merparten av den genomsnittliga löneskillnaden mellan könen. Detta innebär i sin tur att storleken på löneskillnaden mellan könen kommer att vara starkt beroende av hur den allmänna lönestrukturen och lönesättningsprinciperna på landets arbetsmarknad ser ut och förändras. Enligt en ingående studie av löneskillnaden mellan kvinnor och män i tre EG-länder (Italien, Storbritannien och Västtyskland) spelar sådana, allmänna aspekter av lönebildningen större roll än vad specifika jämställdhetsåtgärder på löneområdet (typ lika-lönelagstiftning, arbetsvärdering) gör vad gäller att förklara skillnader mellan länder i den genomsnittliga lönedifferensen mellan könen.¹² Ett par exempel från studien kan få illustrera detta. En viktig orsak till att löneskillnaden mellan kvinnor och män är mindre i Italien och Västtyskland än i Storbritannien är, enligt studien, att regleringen av arbetsmarknaden är starkare och lönesättningen mer centraliserad i de två förra länderna. Regleringen (t. ex. i form av minimilönelagstiftning eller motsvarande löne reglering via väl täckande fackliga avtal, reglering (avtal) om lönenivåer och sociala förmåner i deltidsarbete osv.) sätter ett golv för den ersättning kvinnor får för sitt marknadsarbete. En mer centraliserad och uppifrån styrd lönesättning, baserad på vissa explicita principer, tenderar att vara relativt sett mer gynnsam för kvinnor genom att den ger mindre utrymme för könsdiskriminering och godtycke i lönesättningen. En tredje viktig faktor är, enligt studien, den i landet härskande synen på lönedifferenser mellan olika arbeten och på vad som motiverar och rättfärdigar sådana differenser. I Italien skulle lönepolitikens under 1970-talet inriktning på att minska lönedifferenserna mellan olika arbeten ha bidragit till en gynnsam löneutveckling för kvinnor relativt män och övergivandet av denna politik under 1980-talet ha bidragit till att löneskillnaden mellan könen åter ökat. I Västtyskland ses lönedifferenser mellan olika arbeten som mer legitima och som motiverade av arbetstagarens utbildning och andra kvalifikationer. Men även detta har (i kombination med en relativt centralt styrd lönebildning) gett ett jämförelsevis gott slutresultat för kvinnolönerna genom att principerna tillämpats också för kvinnornas del och gett dem en ersättning som återspeglar deras kvalifikationer. I Storbritannien har frågan om löneskillnaderna mellan könen diskuterats mer och försök att minska skillnaderna med hjälp av lika-lönelagstiftningen och arbetsvärdering drivits hårdare än i Italien och Västtyskland. Men samtidigt har där den allmänna utvecklingen vad gäller regleringen av arbetsmarknaden, fackens ställning, decentraliseringen av lönebildningen och införandet av mer individuell lönesättning och bonus-

¹⁰ Det vi vet om löneskillnaderna mellan kvinnor och män i Sovjet och Östeuropa pekar i samma riktning. Även där fanns påtagliga löneskillnader trots att utbildningsnivåer och förvärvsfrekvenser var likartade för kvinnor och män.

¹¹ Se Jonung och Persson (red.) (1990), s. 40–42 och där angivna referenser.

¹² Jämför följande citat från Rubery (1991): "Gender pay differentials cannot thus be easily conceptualised as arising out of direct discrimination in pay for similar work. Of equal significance within countries and arguably of much greater significance when comparing across countries are the gender differentials that arise out of the structure of pay differentials between different occupations and industries." (s. 11) och "The implication of this analysis is to recognise that women's differentials are affected as much by general tendencies within the pay determination process as by specific policies relating to pay differentials by gender." (s. 12).

system, prestationslöner el. likn. tenderat att *i genomsnitt* resultera i en sämre löneutveckling för kvinnor än för män.

Att skillnader i den allmänna lönestrukturen har stor betydelse för storleken på den genomsnittliga löneskillnaden mellan kvinnor och män finner också stöd i nyligen genomförda studier av amerikanska forskare. Blau och Kahn (1992) redovisar resultaten från en jämförande studie av åtta industriländer (däribland Sverige och EG-länderna Västtyskland och Storbritannien), baserad på individdata för respektive land. Avsikten med studien är att undersöka hur mycket av skillnaden i storleken på lönegapet mellan kvinnor och män mellan USA och de övriga länderna som kan tillskrivas skillnader i "genus-relaterade" faktorer respektive skillnader i allmän lönestruktur. De genusrelaterade faktorerna omfattar två komponenter. Den första är skillnaden i observerade humankapitalvariabler (utbildning, arbetslivserfarenhet) mellan kvinnor och män. Den andra är ett mått på "nedgraderingen" i lönefördelningen av kvinnor relativt män med lika humankapitalvariabler. Denna "nedgradering" kan ha sin bakgrund antingen i ren könsdiskriminering eller i skillnader mellan kvinnor och män vad gäller icke observerbara humankapitalvariabler. Den nationella lönestrukturen genererar de "straffpriser" kvinnorna i respektive land får betala dels för att ha lägre observerade humankapitalvariabler än män (dvs. för den första komponenten ovan), dels för den "nedgradering" de upplever (dvs. den andra komponenten ovan). En större lönespridning medför att båda dessa typer av straffpriser, och därmed det observerade genomsnittliga lönegapet mellan kvinnor och män, tenderar att bli högre. Forskarna finner att skillnaden mellan USA och Sverige vad gäller lönegapet mellan kvinnor och män nästan helt kan tillskrivas skillnaden i lönestruktur mellan länderna. Sverige och USA uppvisar inte stora skillnader vad gäller de två genusrelaterade faktorerna, men den ekonomiska bestraffningen via lönestrukturen för att ha mindre (observerbart) humankapital än män och för att bli nedgraderad (diskriminerad) är väsentligt högre för amerikanska än för svenska kvinnor.

Den viktiga slutsats som kan dras från de ovan diskuterade studierna är att utvecklingen av löneskillnaderna mellan kvinnor och män i det framtida Europa inte enbart kommer att bero på vad som händer med kvinnors humankapitalinvesteringar relativt mäns och på vad som händer vad gäller den aktiva jämställdhetspolitiken för att bekämpa könsdiskriminering i löner, befördran etc. I väsentlig grad kommer utvecklingen av lönedifferensen mellan könen också att bestämmas av hur den *allmänna* utvecklingen kommer att se ut vad gäller regleringen av arbetsmarknaderna och formerna för och principerna bakom lönebildning och lönesättning.

För de enskilda kvinnornas beslut om arbetskraftsdeltagande, förvärvs-avbrott, arbetstider och investeringar i humankapital är det den lönestruktur de möter på arbetsmarknaden (och inte den genomsnittliga löneskillnaden mellan kvinnor och män) som kan väntas vara av betydelse.¹³ Flera aspekter kan väntas vara av vikt. En första aspekt är relativlönerna i olika yrken och den avkastning på humankapitalinvesteringar de innebär. Relativlönestrukturen kan också väntas påverka kostnaden för att ersätta egen tid i icke-marknadsarbete med köpta tjänster. En andra aspekt är avkastningen på erfarenhet och upplärning, i förvärvsarbete allmänt och/eller i

¹³ I lönebegreppet bör då inkluderas det förväntade värdet av de icke-löneför-måner (typ pensionspo-äng, sjukpenning, föräld-rapenning etc.) kvinnan kan erhålla genom för-värvsarbete. För en empirisk belysning, se Ståhl-berg (1990).

Tabell 3.2 Genomsnittlig lön per timme för kvinnor i olika yrken 1981. (Engelska pund per timme; före skatt).

Yrke ^{a)}	Storbritannien	Frankrike
Professionella yrken	4,87	4,78
Lärare	3,86	3,91
Sjuksköterska	2,64	2,55
Tjänsteman på mellannivå	1,94	2,73
Sekreterare	2,30	2,13
Försäljare/Handelsanställd	1,64	1,68
Yrkesutbildad arbetare	1,85	1,73
Barnomsorg	1,28	0,76
Industriarbetare med viss utbildning	1,95	1,58
Övriga med viss utbildning	1,74	1,54
Samtliga	2,04	2,24

^{a)} Översatta från engelska; för de engelska beteckningarna se tabell 3.3.

Källa: Dex och Walters (1992), s. 92.

det specifika företaget. Denna avkastning ger också ett mått på kvinnans eventuella framtida kostnad för förvärvsavbrott.

Tabell 3.2 illustrerar den variation i (brutto)löner som mötte kvinnorna i två av EG-länderna (Frankrike och Storbritannien) i början av 1980-talet.¹⁴ Rangordningen och lönestrukturen mellan yrkena var relativt likartad i de båda länderna. En mer ingående ekonometrisk analys visade emellertid att franska kvinnor erhöll relativt sett högre löner i alla icke-arbetaryrken ("non-manual occupations") än vad brittiska kvinnor gjorde och att utbildade yrkesarbetare ("skilled work") fick högre lön än utbildade i Frankrike under det att detta inte var fallet i Storbritannien. Givet yrke, ökade de franska kvinnornas lön med deras tid i förvärvsarbete, under det att detta knappast var fallet för de brittiska kvinnorna. Kostnaden för förvärvsavbrott var med andra ord, givet yrke, högre i Frankrike.

Den bruttolönestruktur som möter kvinnor i Sverige har betydligt mindre spridning. I tabell 3.3 har vi försökt illustrera detta genom att jämföra relativlönerna för kvinnor i Sverige i mitten av 1980-talet i vissa yrken med uppgifterna från studien av Frankrike och Storbritannien. Den lägre lönespridningen i Sverige innebär (annat lika) att lönsamheten av marknadsarbete inte skiljer sig lika mycket mellan olika kvinnogrupper som i de andra länderna.¹⁵

Hur avkastningen på utbildningsinvesteringar och arbetslivserfarenhet ser ut för kvinnor och män på den svenska arbetsmarknaden har belysts i flera studier. Enligt Zetterberg (1990) hade i början av 1980-talet investeringar i formell skolutbildning och i ökad arbetslivserfarenhet en positiv löneeffekt av ungefär likartad storleksordning (procentuellt sett) för svenska kvinnor som för svenska män.¹⁶ Avkastningen varierade dock mellan olika sektorer (privat, statlig, kommunal) och mellan arbetare och tjänstemän. Löneeffekten av formell utbildning var högre för tjänstemän än för arbetare, högre för kvinnliga tjänstemän än för manliga tjänstemän och lägre för kvinnliga arbetare än för manliga arbetare. Både för män och kvinnor, arbetare såväl som tjänstemän, ökade lönen med ökad arbetslivserfarenhet och detta med ungefär samma storleksordning, procentuellt sett. En mer ingående studie av avkastningen på generell och specifik arbetslivserfarenhet (mätt som förvärvsarbetsår respektive anställnings-

¹⁴ Uppgifterna har hämtats från Dex och Walters (1992), s. 92. Deras studie baseras på likartade mikrodata över ett urval av brittiska respektive franska kvinnor i början av 1980-talet. Det urval de använt sig av i studien utgörs av gifta kvinnor i åldern 18–54 år med minst ett barn under 16 år.

¹⁵ Det bör noteras att det rör sig om en grov jämförelse. Indelningen i yrken är förmodligen inte densamma och de brittiska och franska uppgifterna avser en speciell grupp av kvinnor (gifta kvinnor 18–54 år med barn under 16 år).

¹⁶ Zetterberg (1990), kap. 2. Lönen ökade med ca 3,5% per ytterligare år i formell skolutbildning och med ca 2% per ytterligare år av arbetslivserfarenhet.

Tabell 3.3 Relativlönestruktur (före skatt) för kvinnor i Storbritannien, Frankrike och Sverige^{a)}.

Yrke (UK och F) ^{b)}	Lön 1981 UK	Lön 1981 F	Lön 1985 S	Yrke (Sverige)
Professional	212	224	134 (193)	Handelshögskola, juridisk och företagsekonomisk utbildning (Professor)
Teacher	168	184	124 (142)	Klasslärare (Adjunkt)
Nursing	115	120	103	Sjuksköterskor
Intermediate non-manual	84	128	109 (115)	Industritjänstemän med kvalificerat arbete (Kurator)
Clerical	100	100	100	Sekreterare, maskinskrivare m. fl.
Sales	71	79	90	Affärsbiträden
Skilled	80	81	99	Verkstadsmekaniker
Child care	56	36	94	Barnskötare
Semi-skilled (factory)	85	74	91	Lager- och förrådsarbetare
Other semi-skilled	76	72	92	Städare

^{a)} Data för Storbritannien och Frankrike är desamma som i tabell 3.2, men omräknade i indexform genom att lönen för "Clerical" satts till 100. Ett försök har gjorts att finna likartade yrken för Sverige (i vissa fall anges två alternativ). För Sverige avser uppgifterna genomsnittlig månadslön för heltidsarbetande före skatt år 1985 och lönen för sekreterare m. fl. har satts till 100.

^{b)} För försök till svenska översättningar se tabell 3.2.

Källa: Dex och Walters (1992), s. 92 och SCB (1986).

tid), utförd av Carl le Grand för Produktivitetsdelegationen, tyder emellertid på att svenska kvinnor får klart lägre avkastning av erfarenhet än svenska män. Skillnaden mellan startlön och maximilön är något över 50% för kvinnor jämfört med mellan 75 och 85% för män.¹⁷ Det är också viktigt att observera att *avkastningen* på kvinnors utbildningsinvesteringar procentuellt sett kan vara lika hög som på mäns, samtidigt som det kan finnas mycket stora löneskillnader mellan kvinnor och män med samma utbildning.¹⁸ T. ex. visar Eskil Wadensjös studie för Produktivitetsdelegationen på mycket stora inkomstskillnader mellan kvinnor och män med samma högskoleutbildning.¹⁹

Utformningen av skatte- och transfereringssystem

Utformningen av skatte- och transfereringssystemen är en andra viktig bestämningsfaktor för lönsamheten av kvinnors yrkesarbete. Den påverkar för det första storleken på kvinnans (familjens) icke-arbetsinkomster, dvs. vilka transfereringar o. likn. (och därmed vilken konsumtion av marknadsproducerade varor/tjänster) som kan erhållas om/när kvinnan väljer att inte förvärvsarbeta. För det andra påverkar utformningen nettointäkten, efter skatt och transfereringar, av att ägna ytterligare en timme åt

¹⁷ le Grand (1991), s. 109.

¹⁸ Kvinnornas avkastning bestäms av de relativa lönelöerna för kvinnor med olika utbildning och männens relativa lönestruktur. Strukturen i relativlönelöerna, och därmed den procentuella avkastningen, kan således vara likartad, men lönenivåerna för kvinnor och män samtidigt vara helt olika.

¹⁹ Se Wadensjö (1991).

förvärvsarbete (denna nettointäkt bestämmer i sin tur hur stor ökad tillgång på marknadsproducerade varor/tjänster den ytterligare tidsinsatsen på marknaden genererar). Avgörande här är avtrappningsreglerna i transfereringssystemen (dvs. hur transfereringarna reduceras då kvinnans (familjens) inkomster ökar), utformningen av eventuella grundavdrag el. likn., hur skatteskalorna (progressiviteten i skattesystemet) ser ut samt huruvida sambeskattning eller särbeskattning råder.

Skatte- och transfereringssystemens struktur kan på detta sätt väntas påverka strukturen i kvinnors förvärvsarbete, dvs. förvärvsfrekvens, arbetstider (deltid, heltid) samt förvärvsavbrott och kontinuitet i arbeidskraftsdeltagandet. En ökning av icke-arbetsinkomster, t.ex. i form av ökade icke-inkomstberoende (och obeskattade) transfereringar (såsom t.ex. barnbidrag), ger i modellen ovan en ren inkomsteffekt vilken kan väntas leda till ökad konsumtion av såväl varor/tjänster som fritid. Där emot påverkas i detta fall inte lutningen på budgetlinjen eller produktionsmöjlighetskurvan i icke-marknadsproduktionen. Detta innebär att såväl förvärvsfrekvensen som antalet timmar i marknadsarbete entydigt kan väntas minska.²⁰ Förändringar i skatte- och transfereringssystemen vilka påverkar nettointäkten (på marginalen) av marknadsarbete (ändrade grundavdrag, skatteskalor, avtrappningsregler, inkomstgränser etc.) ger däremot upphov till såväl inkomst- som substitutionseffekter. De påverkar lutningen på budgetkurvan och därmed såväl avvägningen mellan varor/tjänster och fritid i konsumtionen som avvägningen mellan att producera varor/tjänster indirekt genom marknadsarbete och att producera dem direkt genom icke-marknadsarbete. En ökning av nettolönen efter skatt och transfereringar kan enligt modellen ovan entydigt väntas minska tiden i icke-marknadsarbete, under det att effekten på fritid inte är entydigt given. Om den minskade tiden i icke-marknadsarbete inte helt uppvägs av ökad fritid, kommer tiden i marknadsarbete att öka. Sannolikt är i detta fall att såväl förvärvsfrekvensen som antalet timmar i marknadsarbete ökar. På likartat sätt kan skatte- och transfereringssystemen modifiera den privata lönsamhet av kontinuitet etc. i arbetslivet som (brutto)lönestrukturen ger. Hög progressivitet i inkomstskatten och inkomsttak för socialförsäkringsförmåner kan t.ex. kraftigt minska lönsamheten av kontinuitet och andra typer av karriärsatsningar.

Huruvida sambeskattning eller särbeskattning råder kan väntas påverka fördelningen av marknadsarbetet inom familjen. Detta är dock av störst betydelse om skatteskalorna är påtagligt progressiva även i normala inkomstlägen. Är den det, och sambeskattning råder, kommer kvinnans marknadsinkomster redan vid låga nivåer att beskattas med en hög skattesats (samma som mannens vid en ytterligare ökning av hans arbetsutbud). Är mannens lön högre än kvinnans, vilket ofta är fallet, får familjen större ekonomiskt utbyte av att mannen svarar för det ökade arbetsutbudet. Det bör dock observeras att detsamma blir fallet även då särbeskattning råder, men då likartade skattesatser (och låga grundavdrag) gäller för såväl mannen som kvinnan vid ökat arbetsutbud.²¹ Även då får familjen i allmänhet störst ekonomiskt utbyte om det är mannen som svarar för det ökade arbetsutbudet. Även reglerna i socialförsäkringssystemen kan vara viktiga när det gäller att påverka fördelningen av marknadsarbetet inom

²⁰ Detta kan dock modifieras om individen inte är indifferent mellan marknadsproducerade och icke-marknadsproducerade varor/tjänster, utan inkomstelasticiteten skiljer sig för varor/tjänster producerade på olika sätt.

²¹ För det stora flertalet svenska hushåll ser skattestrukturen ut på detta sätt efter 1990/91 års skattereform. Både mannen och kvinnan möter då en i stort sett proportionell inkomstskatt på ca. 30%. Lönsamheten av att öka arbetsutbudet med en timme blir då högre för mannen än för kvinnan, om hans timlön är högre. I de hushåll där mannens inkomster är sådana att hans marginalskattesats är 50% (och kvinnans fortsatt 30%), måste kvinnans timlön uppgå till minst 71% av mannens timlön för att det skall vara mer lönsamt för hushållet att kvinnan svarar för familjens ökade arbetsutbud. Löneskillnaden behöver vara än mindre om det också är så att kvinnans marginalproduktivitet i icke-marknadsarbetet är högre än mannens.

familjen. Grundnivåer, avgiftstak och förmånstak kan innebära att utfallet i form av ökade socialförsäkringsförmåner skiljer sig om det är mannen eller kvinnan som svarar för ett ökat arbetsutbud. Här kan det alltså finnas antingen en motverkande eller en förstärkande kraft vad gäller en jämställd fördelning av marknadsarbetet inom familjen.

Att den här typen av effekter av skatte- och transfereringssystemen på strukturen i kvinnors marknadsarbete förekommer bekräftas av en rad empiriska studier av kvinnors arbetsutbud. Schwarz och Nyman (1991) analyserar och illustrerar konkret de marginaleffekter och tröskeleffekter som de svenska skatte- och transfereringssystemen skapar för olika typer av barnfamiljer samt hur detta modifierats av bl. a. 1990/91 års skattereform.²² Gustafsson (1990a) visar att skillnaderna mellan det (tidigare) svenska skattesystemet och det västtyska ger upphov till stora skillnader i det ekonomiska utbytet av kvinnors marknadsarbete och av skilda tidsallokeringar inom familjen mellan Sverige och Västtyskland. Dessa skillnader kan vara en del av förklaringen till de observerade skillnaderna i kvinnors arbetsutbud mellan dessa båda länder. Andersson och Grift (1992) och norska forskare inom samma forskargrupp (Dagsvik m. fl. (1988) och Holst m. fl. (1988)) har i studier av Sverige, Norge, Holland, Frankrike och Västtyskland funnit kraftiga effekter av ekonomiska variabler och skattesystem på kvinnornas arbetsutbud i dessa länder. Samband mellan skattesystemens utformning och strukturen hos kvinnors arbetsutbud i OECD-länderna har också påvisats i en studie av OECD (1990). Där fann man (tentativt) att effekterna av skillnader i skattesystemens utformning på kvinnors benägenhet att förvärvsarbeta deltid skulle kunna svara för skillnader i förvärvsfrekvensen mellan de studerade länderna på upp till 20 procentenheter.²³

Av speciellt intresse genom att den också tar upp betydelsen av skillnader mellan länder vad gäller kvinnors lönestruktur är den av Dex och Walters (1992) gjorda jämförande studien av Frankrike och Storbritannien. Den baseras på ett urval gifta kvinnor i åldern 18-54 år med minst ett barn under 16 år och avser förhållandena i början av 1980-talet. Gifta kvinnor hade då, i genomsnitt, ungefär samma förvärvsfrekvens (drygt 45%) i båda länderna, men det fanns markanta skillnader vad gäller förvärvsfrekvensens variation mellan olika grupper av kvinnor (variationen var större i Frankrike), vad gäller arbetstider (deltidsarbete var vanligare i Storbritannien än i Frankrike) och vad gäller kontinuiteten i förvärvsarbetet (franska kvinnor uppvisade betydligt färre förvärvsavbrott och större kontinuitet i förvärvsarbetet än brittiska kvinnor). Dex och Walters analys och ekonometriska skattningar tyder på att det inte kan uteslutas att de observerade skillnaderna i strukturen på franska och brittiska kvinnors arbetsutbud beror på skillnaderna i den franska och brittiska lönestrukturen, i samverkan med skillnaderna i ländernas skattesystem och transfereringssystem. Relativt låga marknadslöner för lågutbildade kvinnor, i kombination med sambeskattning och höga barnbidrag, gör att vissa kategorier franska kvinnor väljer att inte förvärvsarbeta i större utsträckning än motsvarande brittiska kvinnor. Men för andra kategorier franska kvinnor är de ekonomiska incitamenten att marknadsarbeta, att göra detta på heltid och att upprätthålla kontinuitet i yrkesarbetet starkare än vad de är för motsvarande brittiska kvinnor.

²² Andersson och Gustafsson (1992) ger ingående beräkningar och beskrivningar av marginal-effekter och "fattigdomsfällor", skapade av samspillet mellan inkomstskatter och inkomstprövade bidrag och avgifter, för olika slags svenska hushåll (även andra än barnfamiljer). Studien avser förhållandena år 1991.

²³ OECD (1990), s. 163-169. Holst m. fl. (1988) simulerar, utifrån sina ekonometriska skattningar av arbetsutbudsfunktioner för västtyska kvinnor år 1984, effekten på den kvinnliga förvärvsfrekvensen av att ersätta den västtyska sambeskattningen ("split taxation") med särbeskattning med samma inkomstgränser och skatteskalar som tidigare. Enligt deras simulering skulle detta väntas öka förvärvsfrekvensen för gifta västtyska kvinnor från 44,5 till 52,8 %, dvs. med ca 8 procentenheter.

Produktivitet och substitutionsmöjligheter i hushållsproduktionen

Som vi sett ovan kan individens produktionsmöjligheter i icke-marknadsarbetet väntas påverka såväl beslutet om att marknadsarbeta (dvs. förvärvsfrekvensen) som beslutet om hur många timmar förvärvsarbetet skall omfatta (arbetstiden). Hur produktionsmöjligheterna i hushållsarbetet (produktiviteten per ytterligare timme ägnad åt hushållsarbete alltefterstidsinsatsen ökar) ser ut kan väntas bero bl. a. på hushållsproduktionsteknikens utveckling och tillgången på hushållskapitalvaror, på hushållets sammansättning (t. ex. antal barn och dessas ålder) och på den enskilde individens färdigheter i denna typ av produktion.

Vad gäller produktionstekniken har den tekniska utvecklingen verkat produktivitetshöjande även vad gäller hushållsarbetet, samtidigt som teknisk utveckling och ökad produktivitet förbättrat och förbilligat hushållskapitalvaror. En viss given tidsinsats i hushållsarbetet kommer därmed idag att generera mer varor/tjänster än tidigare eller kan en lika stor produktionsvolym uppnås med betydligt mindre tidsinsats.²⁴

Hushållets sammansättning påverkar behovet av den typ av varor/tjänster som kan produceras genom icke-marknadsarbete (t. ex. vård, omsorg och tillsyn av barn, sjuka och gamla). Detta kan ses som att vissa hushållssammansättningar vidgar produktionsmöjligheterna i hushållsarbetet så att den potentiella produktiviteten i hushållsarbetet ökar. Antalet barn och dessas ålder har t. ex. i de flesta empiriska arbetsutbudsstudier visat sig ha betydande (negativa) effekter både på kvinnors sannolikhet att förvärvsarbeta och på antalet arbetade timmar. Den demografiska utvecklingen (fertilitet, hushållssammansättning, antal äldre per person i arbetsför ålder) är alltså en viktig faktor som påverkar den potentiella produktiviteten i hushållsarbetet och därmed också kan väntas påverka kvinnornas (hushållens) tidsallokering.

Avvägningen mellan att allokera tid till marknadsarbete och till icke-marknadsarbete påverkas också av vilka möjligheter det finns, och vad det kostar, att (på marginalen) ersätta icke-marknadsproducerade varor/tjänster med marknadsproducerade. Det är detta som avgör huruvida den nettolön kvinnan erhåller för ytterligare tid i marknadsarbete räcker till för att kompensera bortfallet av hushållsproducerade varor/tjänster. Speciell tyngd har här tillgången till och kostnaden för barnomsorg av olika kvalitet och omfattning (och motsvarande vad gäller vård och omsorg om sjuka och gamla). Detta beror på att denna vård och omsorg måste utföras i alla samhällen (och ofta inte kan förskjutas i tiden utan måste utföras också under "vanliga" marknadsarbetstider). Utnyttjas inte marknadssubstitut kommer den därför med nödvändighet att få tillhandahållas genom icke-marknadsarbete (ofta till merparten utfört av kvinnor). Men även utbudet av och kostnaden för andra substitut till varor/tjänster producerade genom hushållsarbete kan väntas vara av betydelse för kvinnors tidsallokering. En väl fungerande och högproduktiv tjänstesektor inriktad mot att tillhandahålla substitut till hushållsproduktionen kan innebära att kvinnors tidsallokering förskjuts mot mer marknadsarbete.

Utbudet av och kostnaden för marknadssubstitut till hushållsproduk-

²⁴ Se Nyberg (1989). Den ökade produktiviteten kan utnyttjas för att minska tidsinsatserna i hushållsproduktionen och/eller för att öka kvantiteten och kvaliteten i hushållsproduktionen. Enligt Nyberg har det senare skett i stor omfattning i Sverige.

tionen kan väntas påverkas bl. a. av lönestrukturen och av utformningen av den offentliga sektorn vad gäller t. ex. skatter, socialförsäkringar, finansiering och produktion av vård och omsorg.²⁵ Även via denna väg (och inte enbart via nettolönen i marknadsarbete) kan således skillnader mellan länder vad gäller lönestrukturer och offentliga strukturer leda till skillnader i kvinnors tidsallokering mellan länderna.

Fertilitet

Utvecklingen av fertiliteten kan, som diskuterats ovan, väntas vara en viktig faktor som påverkar kvinnors förvärvsfrekvens och arbetstider. Inom EG sjönk den (periodbaserade) summerade fruktsamheten (dvs. det, utifrån den aktuella periodens födelsetal, beräknade antal barn som en kvinna får under hela sin reproduktionstid) från ca 2,7 barn i början av 1960-talet till ca 1,6 barn i slutet av 1980-talet.²⁶ Den summerade fruktsamheten minskade efterhand i samtliga länder och minskningen tenderade att vara större i de EG-länder som hade den högsta fruktsamheten i utgångsläget (se Tabell 3.4). Variationen mellan länderna blev därigenom mindre, något som i sin tur kan väntas göra förutsättningarna för kvinnors marknadsarbete mer likartade mellan EG-länderna. Flera av de länder (Portugal, Spanien, Italien) som på 1960-talet hade relativt hög fruktsamhet och låga förvärvsfrekvenser hade i slutet av 1980-talet lägre summerad fruktsamhet än genomsnittet inom EG. Detta kan väntas medföra att även skillnaderna i förvärvsfrekvens mellan länderna efterhand blir mindre. Barnfamiljerna är inte heller längre så stora. De flesta barnfamiljerna inom EG omfattar enbart ett eller två barn under 15 år. I början av 1980-talet var det bara i ca 17% av barnfamiljerna som det fanns tre eller fler barn under 15 år.²⁷

I Sverige slutade den (periodbaserade) summerade fruktsamheten att sjunka i mitten av 1970-talet och den låg sedan kvar på nivån ca 1,6 barn fram till 1983.²⁸ Därpå steg fruktsamheten åter, så att den i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet nådde en nivå på drygt 2,0 barn. I Västeuropa var det då bara Irland och Island som uppvisade högre nivåer än den svenska.²⁹ Enligt Hoem (1990) och Martinelle (1992) är det dock sannolikt att svängningarna i de svenska fruktsamhetstalen och de höga nivåerna under senare år till väsentlig del har samband med ändrade mönster vad gäller *tidsförläggningen* av svenska kvinnors barnafödande (barnafödande först i högre åldrar, tätare mellan barnen). Den faktiska, kohortbaserade summerade fruktsamheten har länge legat någorlunda stabilt på strax under 2 barn och det verkar inte finnas några markanta förändringar

²⁵ För en jämförande beskrivning av hur vård och omsorg organiseras i sex europeiska länder, se Socialstyrelsen (1991).

²⁶ Se Eurostat (1991), s. 12–13.

²⁷ Eurostat (1991), s. 28. Barnfamilj definieras här som hushåll med barn under 15 år.

²⁸ Se Hoem (1990) och Martinelle (1992).

²⁹ 1989 var det summerade fruktsamhetstalet för Irland 2,11 barn och för Island 2,21 barn. Hoem (1990), s. 12.

Tabell 3.4 Summerad fruktsamhet (antal barn); periodbaserad

	EUR													
	12	B	DK	D	GR	E	F	IRL	I	L	NL	P	UK	S
1960	2,6	2,6	2,5	2,4	2,3	2,9	2,7	3,8	2,4	2,3	3,1	3,0	2,7	2,1
1970	2,5	2,2	2,0	2,0	2,3	2,8	2,5	3,9	2,4	2,0	2,6	2,8	2,4	1,9
1980	1,9	1,7	1,6	1,5	2,2	2,2	2,0	3,2	1,7	1,5	1,6	2,2	1,9	1,7
1989	1,6	1,6	1,6	1,4	1,5	1,4	1,8	2,1	1,3	1,5	1,6	1,5	1,8	2,0

Källa: Eurostat (1991), s. 12 och SCB (1992), s.19.

därvidlag. På likartat sätt som i det svenska fallet kan en del av de observerade förändringarna i EG-ländernas (periodbaserade) fruktsamhetstal tänkas ha sin bakgrund i ändrade tidsmönster för barnafödandet och komma att modifieras då tidsmönstret stabiliseras.

Barnomsorg och skolsystem

Vad gäller utbudet av och kostnaden för marknadssubstitut till hushållsproduktionen konstaterade vi ovan att vård och tillsyn av barn intar en central plats. Tillgången till, utformningen av och (föräldrarnas) kostnader för barnomsorg varierar kraftigt mellan EG-länderna.³⁰ Skillnaderna återspeglar till en del olikheter i synen på familjen och på det offentliga roll i familjepolitiken. Sålunda urskiljer t. ex. OECD (1990) två typmodeller, en med "maximalt privat ansvar" (representerad av USA och Storbritannien) och en med "maximalt offentligt ansvar" (representerad av de skandinaviska länderna).³¹ Andra länder i Europa uppvisar mellanformer, med varierande närhet till den ena eller den andra av typmodellerna.

Barnomsorgssystemet omfattar tre komponenter, moderskaps- och föräldraledighet, omsorg för förskolebarn samt skolsystemet för skolpliktiga barn, vilkas utformning alla kan väntas vara av betydelse för kvinnors tidsallokering. Alla EG-länderna har lagstadgad rätt till ledighet i samband med barns födelse (moderskapsledighet). Den genomsnittliga längden är ca 16 veckor och ersättningsnivån varierar från 70% till 100% av den tidigare inkomsten (ofta finns det också speciella kvalificeringsregler för att ersättning skall utgå).³² Rätten till föräldraledighet (betald eller obetald) varierar mycket mer mellan EG-länderna. I flera av länderna finns ingen lagstadgad sådan rätt och där den finns är den nästan alltid obetald eller är ersättningen mycket låg (dvs. har snarast karaktären av ett vårdnadsbidrag).³³ Möjlighet till föräldraledighet håller emellertid i viss utsträckning också på att växa fram via överenskommelser i kollektivavtal.

Den offentliga barnomsorgens utbyggnad för förskolebarn varierar starkt mellan EG-länderna. I nästan alla länderna är vård i hemmet eller privat barnomsorg det vanligaste för barn i åldern 0–2 år. Det är bara i Danmark, Frankrike och Belgien som andelen av denna åldersgrupp i offentlig barnomsorg uppgår till mer än något fåtal procent.³⁴ Täckningsgraden är betydligt högre för barn från 3 år och upp till skolpliktsåldern (denna varierar från 5 till 7 år; 6 år är det vanligaste). I alla länder utom Portugal och Storbritannien är täckningsgraden minst 50%. Högst (85–95%) är den i Frankrike, Belgien, Italien och Danmark.³⁵ Men inte bara täckningsgraden utan också karaktären varierar starkt, från enbart ett par timmars lekskola till mer heltäckande omsorg som kan möjliggöra mer omfattande förvärsarbete för mödrarna.³⁶

Efter det att barnen nått skolpliktsåldern kan skoldagens längd och förläggning (och tillgången till kompletterande tillsyn i anslutning till skoldagen) väntas vara en viktig faktor för mödrarnas tidsallokering. Variationen inom EG är stor härvidlag. I vissa länder (Västtyskland, Italien) är skoldagarna mycket korta, i vissa (Grekland, Portugal) bedrivs undervisningen ofta i skift (förmiddag respektive eftermiddag), i vissa (Nederländerna, Luxemburg, Spanien) gör skolorna lunchuppehåll och i vissa

³⁰ Beskrivningen här bygger på OECD (1990), kap. 5, EG-kommissionen (1990), kap. 6 samt SCB (1992), s. 27–28.

³¹ Privat står här både för att barnomsorgen (utom för speciella, utsatta grupper av barn) betraktas som en privat angelägenhet för familjen och för att barnomsorg anses böra dels produceras privat, dels finansieras privat (eventuellt med visst stöd via skatteavdrag för barnomsorgskostnader).

³² Se EG-kommissionen (1990), s. 95–97 och SCB (1992), s. 27 för ingående beskrivningar av reglerna i enskilda länder.

³³ Enligt SCB (1992) finns ingen lagstadgad rätt till föräldraledighet i Belgien, Irland, Luxemburg, Nederländerna och Storbritannien. I övriga länder varierar möjligheten till föräldraledighet från 10 veckor (Danmark), till 6 månader (Grekland, Italien), 12 månader (Spanien), 18 månader (Västtyskland), 24 månader (Portugal) och 36 månader (Frankrike).

³⁴ Enligt SCB (1992) var andelen av barn i åldern 0–2 år på daghem eller i familjedaghem 1988 48% i Danmark, 31% i Sverige och 20% i Belgien och Frankrike. Se också EG-kommissionen (1990), s. 97–98.

³⁵ SCB (1992), s. 28 och EG-kommissionen (1990), s. 97–98. Andelen för Sverige var 1988 62%.

³⁶ Se SCB (1992), s. 28 rörande de enskilda länderna.

(Danmark, Belgien, Frankrike, Storbritannien) är skoldagen förhållandevis lång och kontinuerlig.³⁷ Dessa skillnader innebär också skilda förutsättningar för kvinnors marknadsarbete. Förvärvsfrekvensen för kvinnor med barn i åldern 5–9 år är genomgående lägre i länderna med korta skoldagar eller skoldagar med lunchuppehåll än vad de är i länderna med längre, kontinuerliga skoldagar.³⁸

Inte bara tillgången till utan även kostnaden för barntillsyn (av olika kvalitet och omfattning) kan väntas påverka kvinnornas (hushållens) tidsallokering. Denna kostnad (och kostnadsstruktur) avgör lönsamheten för kvinnan (hushållet) av att (på marginalen) förflytta tid från icke-marknadsproduktion till marknadsproduktion. Nettoinkomsten av ytterligare marknadsarbete, efter skatt, minskade bidrag och ökade utgifter för barnomsorg, måste vara tillräcklig för att kompensera kvinnan (hushållet) för bortfallet av fritid och/eller annan hushållsproduktion än barnomsorg. Effekter av kostnaderna för barnomsorg kan förväntas både på kvinnors arbetskraftsdeltagande och på deras arbetstider. Höga kostnader för barnomsorg (av en kvalitet som gör att den kan ersätta hushållsproducerad sådan) kan för vissa kvinnogrupper fungera som en kraftig tröskel för marknadsarbete.³⁹ På likartat sätt kan kostnadsstrukturen (inkomst- och vistelsetidberoende avgifter) påverka lönsamheten av att utöka arbetstiden från t. ex. deltid till heltid.⁴⁰

Skillnader mellan länderna vad gäller utformningen av och kostnaderna för barnomsorg och skolsystem kan i ekonometriska studier av kvinnors arbetsutbud väntas avspegla sig i att den skattade känsligheten i kvinnors förvärvsfrekvens och arbetstider för förekomst av barn och barn i olika åldrar varierar på ett mot dessa skillnader svarande, systematiskt sätt och i att känsligheten för lönevariabler varierar. Det senare beror på att en viss löneökning kommer att representera en lägre nettoförändring för kvinnorna i de länder där barnomsorgskostnaderna ökar förhållandevis mycket vid ökat arbetsutbud. De jämförande ekonometriska studier av kvinnors arbetsutbud som genomförts under senare år, såsom Dex och Walters (1992) och Andersson och Grift (1992), finner systematiska skillnader av ovanstående slag.⁴¹

Preferenser och ändrade familjemönster

Som konstaterats ovan kan även utseendet på hushållsmedlemmarnas preferenser väntas påverka kvinnors tidsallokering.⁴² Systematiska skillnader i preferenser kan finnas mellan hushållen i olika länder, mellan män och kvinnor inom respektive land och mellan olika kategorier av kvinnor (hushåll) inom länderna.⁴³ I vilken utsträckning sådana skillnader faktiskt finns har vi inte mycket kunskap om, men vissa data från intervjuundersökningar i EG-länderna är av intresse i detta sammanhang.

1983 och 1987 genomfördes intervjuundersökningar med representativa urval av befolkningen (15 år och äldre) i EG-länderna vilka bl. a. innehöll frågor om synen på kvinnors ställning i samhället och rollfördelningen inom familjen. Vad gäller rollfördelningen inom familjen fick de svarande ange vilken av tre familjetyper som bäst svarade mot deras uppfattning om

³⁷ Detta enligt uppgifterna i EG-kommissionen (1990).

³⁸ Se EG-kommissionen (1990), s. 94. Det kan givetvis också finnas ett samband i den andra riktningen, dvs. ett högt kvinnligt förvärvsdeltagande kan tänkas leda till anpassningar och förändringar i skolsystemet.

³⁹ För en empirisk studie av priskänsligheten i svenska familjers efterfrågan på daghemsplatser, se Gustafsson (1990 b).

⁴⁰ För ingående analyser av sådana tröskeleffekter och marginaleffekter för svenska barnfamiljer, se Schwarz och Nyman (1991) och Andersson och Gustafsson (1992). För en teoretisk analys av hur förekomsten av fasta kostnader (t. ex. i form av barnomsorgskostnader) kan väntas påverka arbetskraftsutbudet, se Fal-lon och Verry (1988), kap. 1.

⁴¹ Denna tolkning bygger dock på att preferenserna kan antas vara relativt likartade i de studerade länderna.

⁴² Detta gäller för preferenser mellan fritid och varor/tjänster, preferenser mellan marknadsproducerade och hushållsproducerade varor/tjänster samt för preferenser mellan olika slags produktionsaktiviteter.

⁴³ För en intressant studie av yrkesarbetets respektive hemmets roll för olika kategorier svenska kvinnor, se Lindgren (1992).

Tabell 3.5 Föredragen rollfördelning inom familjen, EG 1987

	Lika roller	Kvinnan mer hem- arbete	Hemma- fru	Ingen- dera	Inget svar	TO- TALT
Efter kön och ålder						
Alla män	39%	29%	26%	3%	3%	100
Män 15–24 år	53	25	12	5	5	100
25–39 år	47	30	18	3	2	100
40–54 år	34	33	28	3	2	100
55– år	26	28	41	3	2	100
Alla kvinnor	42	29	24	3	2	100
Kvinnor 15–24 år	61	25	12	1	1	100
25–39 år	49	27	19	3	2	100
40–54 år	37	32	27	2	2	100
55– år	27	32	36	3	2	100
Efter personliga omständigheter						
Män med förvävs- arbetande maka	53	30	14	2	1	100
Män med ej förvävs- arbetande maka	25	30	40	3	2	100
Förvävsarbetande kvinnor (totalt)	55	31	10	3	1	100
heltidsarbetande	60	26	8	4	2	100
deltidsarbetande	45	39	13	1	2	100
Ej förvävsarbetande kvinnor	36	29	31	2	2	100
Efter land						
Alla 12 EG-länderna	41	29	25	3	2	100
Belgien	34	30	25	8	3	100
Danmark	53	26	12	6	3	100
Västtyskland	26	34	32	3	5	100
Frankrike	45	28	24	2	1	100
Irland	34	20	39	5	2	100
Italien	42	31	25	1	1	100
Luxemburg	20	30	39	6	5	100
Nederländerna	43	28	23	4	2	100
Storbritannien	48	31	18	2	1	100
Grekland	43	28	23	4	2	100
Spanien	47	19	28	4	2	100
Portugal	43	24	25	6	2	100

Källa: Women of Europe (1987).

⁴⁴ Se Women of Europe (1987). I den aktuella frågan beskrevs tre familjetyper, en med lika absorberande marknadsarbeten för mannen och kvinnan och med lika fördelning av hemarbete och barntillsyn mellan makarna ("equal roles"), en där kvinnans yrkesarbete är mindre absorberande än mannens och hon svarar för mer av hushållsarbetet och barntillsynen än mannen ("woman does more housework") och en där enbart mannen yrkesarbetar och kvinnan sköter hem och barn ("woman in the home"). Frågan löd därpå: "Which of them corresponds most closely to your idea of a family?"

hur en familj borde vara.⁴⁴ Tabell 3.5 återger hur svaren fördelade sig 1987 för män och kvinnor i olika åldrar och i olika personliga omständigheter samt i de olika EG-länderna. Inom EG totalt var det 41% som föredrog familjetypen med lika roller och 25% som föredrog familjetypen med kvinnan i hemmet. Mellanformen föredrogs av 29%. De länder där andelen som förespråkade hemmafru-modellen låg klart över EG:s medelvärde var Västtyskland, Irland och Luxemburg. De länder där andelen som förespråkade lika-roll-modellen låg klart över EG:s medelvärde var Danmark, Frankrike, Storbritannien och Spanien. Mellan 1983 och 1987 hade andelen som föredrog lika-roll-modellen ökat med 4-5 procentenheter och andelen som föredrog hemmafru-modellen minskat med 3 procentenheter. Förändringen i riktning mot att förespråka lika-roll-modellen hade varit

speciellt stark för medelålders män och män vars maka faktiskt hade ett förvärvsarbete.

Synen på rollfördelningen inom familjen skilde sig, om man ser på genomsnittet för hela EG, inte speciellt mycket mellan kvinnor och män. Genomgående (med undantag för Storbritannien) tenderade dock en större andel av kvinnorna än av männen i respektive land att förespråka lika-roll-modellen och i vissa länder (Belgien, Italien, Grekland, Portugal) var denna skillnad relativt stor. Samtidigt föredrogs hemmafru-modellen i vissa av länderna i större utsträckning av kvinnor än av män. Klara generationsskillnader förelåg. 1987 var andelen som föredrog lika-roll-modellen påtagligt högre bland de yngre än de äldre generationerna och det omvända gällde för hemmafru-modellen. Över 50% av männen med en yrkesarbetande maka förespråkade lika-roll-modellen. Bland män vars maka inte förvärvsarbetade förespråkade ändå 55% någon av de två andra typerna av rollfördelning. Hela 45% av de deltidsarbetande kvinnorna föredrog lika-roll-modellen.

Inte bara synen på familjen utan också de faktiska familjemönstren i Europa förändras på ett sätt som kan väntas påverka kvinnors tidsallokering. I större omfattning än tidigare måste kvinnor idag räkna med att vara ensamförsörjare, med eller utan barn, under delar av sitt liv. Risken för att äktenskap (eller samboende) skall brytas genom skilsmässa har ökat. Inom EG steg antalet skilsmässor från 125 000 1960 till 534 000 1988 (se tabell 3.6). Därigenom har också risken ökat att kvinnan kan komma drabbas av starkt minskade inkomster, genom att möjligheten att byta marknadsinkomster mot hushållsproducerade varor och tjänster inom familjen upphör. En stark specialisering och arbetsfördelning inom familjen kan därmed innebära en påtaglig risk för kvinnan att i framtiden få en lägre levnadsstandard för sig själv, och eventuellt också för sina barn, än vad som skulle bli fallet vid en mer jämställd arbetsfördelning. Denna ökade risk kan vara en faktor som tenderar att förskjuta kvinnornas tidsanvändning mot mer marknadsarbete. Ett tecken på detta kan vara att man i

Tabell 3.6 Antalet skilsmässor inom EG (tusental)

	1960	1970	1980	1988	Skilsmässor per tusen äktenskap 1989 ^{c)}
EG totalt	125,3	207,8	415,8	534,2	..
Belgien	4,6	5,2	14,5	20,8	9
Danmark	6,7	9,5	13,6	14,7	14
Västtyskland	48,9	76,5	96,2	128,7	9 ^{b)}
Grekland	2,5	3,5	6,7	8,6	..
Spanien	—	—	..	21,1 ^{a)}	..
Frankrike	30,2	38,9	81,1	106,1	8
Irland	—	—	—	—	—
Italien	—	—	11,8	30,8	2
Luxemburg	0,2	0,2	0,6	0,8	10
Nederländerna	5,7	10,3	25,8	27,9	8
Portugal	0,7	0,5	5,9	9,0	..
Storbritannien	25,9	63,2	159,7	165,7	13 ^{a)}

a) 1987

b) 1988

c) För Sverige 1989 var antalet 11

Källa: Eurostat (1991), s. 25 och SCB (1992), s. 23.

ekonometriska studier av kvinnors förvärvsdeltagande funnit att detta inte längre i vissa länder tycks påverkas av storleken på makens arbetsinkomst.⁴⁵

Sammanfattning

Utifrån en modell över vad som kan väntas påverka kvinnors allokering av tid mellan fritid, marknadsarbete och icke-marknadsarbete har vi i detta kapitel studerat några av bestämningsfaktorerna bakom kvinnors marknadsarbete, hur de ser ut och hur de varierar mellan Sverige och länderna inom EG. Därvid har vi funnit många gemensamma drag, drivkrafter i riktning mot ökat marknadsarbete i form av ökade reallöner, förbättrad produktivitet i hushållsproduktionen, demografiska förändringar i barnafödande och familjestruktur och en ändrad syn på rollfördelningen i familjen. Men vi har också funnit att det, inom denna gemensamma ram, finns rum för stora variationer vad gäller förutsättningarna för och lönsamheten av kvinnors marknadsarbete och en mer jämställd arbetsfördelning mellan kvinnor och män.

En första kritisk faktor är det ekonomiska utbyte som *marknaden* erbjuder olika kategorier kvinnor för deras tidsinsatser på marknaden och deras investeringar i humankapital av olika slag. Tillgången på arbetstillfällen och lönestrukturens utseende är här centrala och kan variera mellan länderna. Jämfört med EG-länderna har Sverige under 1970- och 1980-talen haft gott om arbetstillfällen för kvinnor och uppvisat en mer utjämnad lönestruktur. Detta har bidragit till att göra marknadsarbete lönsamt även för relativt sett lågutbildade kvinnor och till att det genomsnittliga lönegapet mellan kvinnor och män varit mindre i Sverige. Men samtidigt kan det också ha inneburit att det ekonomiska utbytet för svenska kvinnor av att investera i utbildning, arbetslivserfarenhet och karriär varit förhållandevis litet.

En andra kritisk faktor är tillgången till och kostnaden för marknads-substitut till hushållsproducerade varor/tjänster. Både vad den privata sektorn och vad den offentliga sektorn kan erbjuda är här av betydelse. Förmodligen har den svenska lönestrukturen och skattestrukturen bidragit till att marknadsens utbud av sådana substitut varit relativt begränsat och priserna förhållandevis höga. Vad gäller ett för kvinnors marknadsarbete centralt substitut, tillgången till och kostnaden för barnomsorg av olika slag, har situationen däremot i allmänhet varit gynnsammare för kvinnor i Sverige än i EG-länderna. Utbyggnaden av den offentliga barnomsorgen har gjort att platstillgången varit förhållandevis god och den kraftiga subventioneringen har gjort att avgifterna varit låga. Avgiftsstrukturen har också varit sådan att den bidragit till att göra marknadsarbete lönsamt även för lågavlönade kvinnor och kvinnor med mer än ett barn.

En tredje kritisk faktor är utformningen av skatte- och transfereringssystemen. Skattesystemet påverkar direkt lönsamheten av marknadsarbete för olika kategorier kvinnor och påverkar också de ekonomiska incitamenten för en mer jämställd arbetsfördelning inom familjen. Men även strukturen och reglerna i transfereringssystemen har stor betydelse. Socialför-

⁴⁵ Se t. ex. Andersson och Grift (1992).

säkringsförmåner vars storlek är beroende av egna, tidigare marknadsinkomster skapar ekonomiska incitament (utöver de som ges av nettolönen efter skatt) för kvinnor att förskjuta sin tidsallokering mot marknadsarbete. Starka sådana incitament finns i dagens svenska socialförsäkringssystem. Men andra inslag i transfereringssystemen, såsom vårdnadsbidrag, inkomstberoende avtrappningsregler för bidrag och tak för socialförsäkringsförmåner, kan verka i motsatta riktningen.

Vad gäller alla de tre ovanstående områdena kan en ökad europeisk integration och social harmonisering innebära förändringar. Hur dessa förändringar kan komma att se ut är vad vi skall diskutera och belysa i de två följande kapitlen.

4 Effekter av ekonomisk integration ur ett kvinnoperspektiv

I de föregående kapitlen har vi sett att vad gäller kvinnornas roll i ekonomin finns det idag inte ett utan flera Europa. Vi har också identifierat och studerat viktiga bestämningsfaktorer för kvinnors tidsallokering och ekonomiska utfall och därmed också för den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män. Till de kritiska faktorerna hör kvinnors tillgång till marknadsarbete och den ekonomiska ersättning deras marknadsarbete ger, utformningen av skatte- och transfereringssystemen samt tillgången till och kostnaden för substitut till hushållsproduktionen. Detta kapitel ställer frågan vilka effekter en ökad europeisk ekonomisk integration kan komma att få för svenska kvinnor, bl. a. genom att sådana bestämningsfaktorer förändras. Metodmässigt rör det sig här i princip om att söka *jämföra de utvecklingsvägar som är förknippade med olika, specificerade handlingsalternativ*. "Effekterna" av ett svenskt EG-medlemskap mäts sålunda av skillnaden mellan den utveckling som ett sådant kan väntas leda till vad gäller kvinnors sysselsättning, arbetslöshet, löner etc. och den utveckling som dessa variabler skulle uppvisa vid ett specificerat alternativ, såsom t. ex. enbart ett EES-avtal eller att Sverige ställde sig utanför både EES och EG.

Som närmare diskuteras i Långtidsutredningens huvudrapport utspelas den fördjupade europeiska integrationen inom ramen för en fortgående allmän internationell ekonomisk integration och strukturomvandling vilken på ett grundläggande sätt påverkar villkoren för den svenska ekonomin. Detta utgör det grundscenario gentemot vilket "effekterna" av EES-avtalet respektive ett EG-medlemskap måste definieras och diskuteras. En jämförelse med förhållandena i nuläget ger således inte en rättvisande bild av effekterna.

Tillväxt och strukturomvandling

Det ekonomiska syftet med "1992", dvs. den inre marknads genomförande i form av bl. a. fri rörlighet för varor, tjänster, kapital och arbetskraft, är att vitalisera och få ökad tillväxt i EG-ländernas ekonomier. Ökad konkurrens, utnyttjande av stordriftsfördelar och minskade transaktionskostnader väntas förbättra resursutnyttjandet och ge en positiv effekt på nationalinkomsten. Men integrationen väntas även på andra sätt (via s. k. "dynamiska" effekter) bidra till ökad tillväxt. För Sveriges del kan en väsentlig del av denna typ av resursallokerings-, strukturomvandlings- och tillväxteffekter väntas uppkomma redan via EES-avtalet. Ett EG-medlem-

skap skulle i detta avseende främst innebära skillnader vad gäller jordbruket och livsmedelsindustrin, vad gäller kostnader (och därmed konkurrensnackdelar) för gränskontroller och ursprungsregler samt vad gäller handelspolitiken gentemot tredje land.

För EG-länderna väntas således "1992" medföra ökad produktivitet och tillväxt (och därmed ökade reallöner) samt ökad sysselsättning, men också en kraftigare och snabbare strukturomvandling än vad som annars skulle blivit fallet. Försök har gjorts att skatta storleksordningen på denna typ av effekter totalt sett och det har också gjorts studier av vilka branscher som kan väntas påverkas mest av integrationsprocessen.¹ Försök till motsvarande bedömningar av effekterna av ett EG-medlemskap för den svenska ekonomin genomfördes i anslutning till 1990 års långtidsutredning av Flam och Horn (1989) samt Lundberg (1989). Deras analyser hade dock främst kvalitativ karaktär. Mer kvantitativa belysningar av storleksordningen på effekterna för EFTA-länderna av en anslutning till EG:s inre marknad återfinns i Norman (1989 och 1991) och i Haaland (1990). Haaland tar sin utgångspunkt i skattningar av de direkta effekterna av den inre marknaden på olika branscher, effekter som uppkommer via minskade handels- och transaktionskostnader, utnyttjande av stordriftsfördelar samt ökad konkurrens. Skattningarna av dessa direkta effekter får sedan utgöra underlag för simuleringar, med hjälp av en allmän jämviktsmodell, av den inre marknadens totala effekter. Det visar sig därvid att de skattade, totala välfärdseffekterna för EG-länderna uppgår till i genomsnitt 3,4 % och för EFTA-länderna till i genomsnitt 2,7 % av den reala bruttonationalprodukten.

Kvantitativa skattningar av ovanstående slag är förknippade med stor osäkerhet. De har också kritiserats från metodologisk synpunkt.² Sålunda kommer Flam och Horn efter en kritisk granskning fram till att uppgiften att beräkna den inre marknadens välfärdseffekter "är förknippad med så stora metodmässiga svårigheter att resultaten från försöket är av mycket tvivelaktigt värde".³ Medan man kan vara överens om vilken typ av tillväxt- och strukturomvandlingseffekter som den inre marknaden kommer att skapa och om i vilken riktning dessa effekter kommer att verka, så är osäkerheten om storleksordningen på de totala effekterna stor.

Sysselsättningseffekterna, de positiva såväl som de negativa, av den inre marknaden kommer inte att fördela sig lika vare sig mellan EG-länderna, mellan olika regioner inom respektive land, mellan olika branscher eller mellan olika arbetskraftsgrupper.⁴ Detta gäller även för fördelningen mellan kvinnor och män. Orsaken till det senare är arbetsmarknadens kraftiga segregering efter kön vilken innebär att kvinnor och män är mycket olika fördelade över sektorer, branscher och yrken (såväl i Sverige som i EG-länderna). Detta medför att den med den inre marknaden förknippade omstruktureringen kan väntas ge skilda utfall för kvinnor och män. En första belysning av detta kan man få genom att utifrån skattningar av de förväntade effekterna av integrationen på olika näringsgrenar beräkna hur många kvinnor respektive män som skulle komma att beröras om sysselsättningsminskningarna respektive sysselsättningsökningarna fördelades mellan kvinnor och män i enlighet med deras respektive andelar av sysselsättningen i näringsgrenen ifråga i utgångsläget.⁵ Några sådana försök att

¹ Se t. ex. Emerson (1988), Cecchini (1988), Smith och Venables (1988), Baldwin (1989) samt Buiges och Ilzkovitz (1988).

² Se t. ex. Flam och Horn (1989), s. 60–67. Boyer (1990) gör en ingående och kritisk granskning av skattningarna av den inre marknadens sysselsättningseffekter och de antaganden som dessa skattningar baseras på.

³ Flam och Horn (1989), s. 63.

⁴ Vad gäller fördelningen av effekterna mellan EG-länderna har de förväntade skillnaderna varit en orsak bakom tillskapandet av EG:s olika fonder för ekonomisk och social utjämning.

⁵ Lindley (1992), kap. 2 redovisar denna typ av skattningar av effekterna av den inre marknaden på brittiska kvinnors sysselsättningsutveckling.

simulera de förväntade sysselsättningseffekterna av den inre marknaden för svenska kvinnor respektive män kan vi inte redovisa. En viss uppfattning om var kvinnor kan komma att bli speciellt berörda kan vi dock få utifrån de studier som gjorts av vilka branscher som kan väntas beröras mest (positivt *eller* negativt) av integrationen och utifrån data över den nuvarande fördelningen av svenska kvinnor och män på olika näringsgrenar.

Inom den svenska tillverkningsindustrin svarar kvinnorna i genomsnitt för 28 % av de anställda (se Tabell 4.1). I genomsnitt skulle man alltså här

Tabell 4.1 Antal sysselsatta kvinnor respektive män samt kvinnoandelen i olika näringsgrenar 1991

		Antal kvinnor	Antal män	Kvinn- andel (%)
11	Jordbruk, jakt	33 600	72 200	32
12	Skogsbruk	4 300	28 800	13
13	Fiske	500	3 700	12
21-29	Gruvor och mineralbrott	1 300	9 900	12
31	Livsmedels-, dryckesvaru- och tobaksindustri	33 900	49 900	40
321	Textilindustri	7 600	6 400	54
322-324	Beklädnads-, läder-, lädervaruindustri	10 200	4 200	71
33	Trävaruindustri	14 300	58 400	20
341	Massa-, pappers-, pappersvaruindustri	15 000	47 100	24
342	Grafisk industri, förlag	29 000	43 400	40
351-354	Kemisk industri, petroleum-, plastindustri	16 000	29 200	35
355	Gummivaruindustri	2 300	5 100	31
356	Plastvaruindustri	7 700	11 800	39
35	S:a Kemisk industri m. m.	26 000	46 100	36
36	Jord-, stenvaruindustri	4 900	20 900	19
37	Järn-, stål- och metallverk	7 700	31 800	20
381	Metallvaruindustri	21 900	86 500	20
382	Maskinindustri	21 100	92 800	19
383	Elektroindustri	27 600	57 700	32
384	Transportmedelsindustri	20 700	84 800	20
385	Industri för instrument, foto- och optik, ur	3 900	9 500	29
39	Annan tillverkningsindustri	2 800	4 300	40
31-39	S:a Tillverkningsindustri	246 400	643 700	28
41-42	El-, gas-, värme-, vattenverk	6 200	31 100	17
501	Husbyggn. väg-, vatten-, linjebyggn. schaktning	15 600	169 300	8
502	Byggnadshantverk	10 900	116 500	9
61	Partihandel mm	65 700	155 700	30
621	Varuhushandel	22 500	8 900	72
6221	Livsmedel-detaljhandel	69 200	25 600	73
6222-				
6224. 625	Övrig dagligvaruhandel, apotek, systembolaget	28 000	8 000	78
623	Sällanköpsvaruhandel	59 400	41 300	59
624	Bil-, drivmedelsdetaljhandel	9 900	32 200	23
62	S:a Detaljhandel	189 100	116 000	62
63	Restaurang-, hotellrörelse	61 200	36 300	63
71	Samfärdsel	49 500	164 200	23
72	Post-, televerk	51 300	53 400	49
81	Bankverksamhet	47 700	29 800	62
82	Försäkringsverksamhet	29 400	16 600	64
831	Fastighetsförvaltning, -förmedling	23 500	38 600	38
832-833	Uppdragsverksamhet, maskinuthyrning	77 100	134 400	36

		Antal kvinnor	Antal män	Kvinno- andel (%)
91	Offentlig förv., försvars-, polis-, brandväsen	102 700	113 100	48
92	Renings-, renhållningsverk, städning	17 200	21 500	45
931	Undervisning	221 300	100 100	69
933	Hälso-, sjukvård, veterinärverksamhet	377 500	75 900	83
934	Socialvård	389 900	42 200	90
932, 935— 939	Forskningsinstitutioner, ideella organisationer	36 000	35 600	50
93	S:a Undervisning, sjukvård, socialvård	1 024 700	253 800	80
942	Bibliotek, museer	11 300	4 300	72
941, 949	Film-, radio-, TV-, scen-, konstn verksamhet	28 800	41 700	41
9513	Bilreparationsverkstäder	1 900	24 700	7
951 (utom 9513)	Reparation av hushållsvaror, moped-, cykelreparationsverkstäder	1 100	5 100	17
953	Hushållsarbete	1 000	100	91
952, 959	Tvätterier och annan personlig service	27 900	10 300	73
95	S:a Personlig service mm	32 000	40 200	44
96	Internationella org, utländska ambassader	400	300	57
	Uppgift saknas	1 200	3 700	24
	Summa	2 131 700	2 298 700	48

Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningarna, årsmedeltal 1991.

förvänta sig att en omstrukturering i större utsträckning kommer att beröra män än kvinnor. Men kvinnoandelen är högre än industrigenomsnittet inom vissa branscher, såsom livsmedelsindustrin (40%), textilindustrin (54%), beklädnadsindustrin (71%), grafisk industri (40%) och plastvaruindustrin (39%). Vissa av dessa är samtidigt branscher där integrationen kan väntas leda till relativt kraftiga omstruktureringar. Textilindustrins stora betydelse för kvinnors sysselsättning i Europa har t.ex. gjort att utvecklingen inom denna bransch specialstuderas ur ett kvinnoperspektiv inom EG.⁶ Men hur många kvinnor som skulle beröras av en viss procentuell sysselsättningsminskning respektive sysselsättningsökning inom en bransch beror inte bara på kvinnoandelen utan också på sektorns storlek. I Sverige skulle t.ex. en sysselsättningsminskning på 10% inom den mycket kvinnointensiva textil- och beklädnadsindustrin idag beröra bara knappt 2000 kvinnor, under det att en sysselsättningsminskning på 10% inom t.ex. livsmedelsindustrin, den grafiska industrin, den kemiska industrin och metallvaruindustrin vardera skulle beröra 2000–3000 kvinnor. En del av de industrier som tenderar att vara kvinnointensiva har alltså i det svenska fallet *redan* varit föremål för en kraftig strukturomvandling och sysselsättningsminskning.

Vilka svenska industribranscher kan förväntas vara mest känsliga för ett EG-medlemskap? Den av Buiges och Ilzkovitz (1988) för EG-länderna utvecklade metoden att identifiera vilka industrisektorer som kommer att beröras mest av "1992" har nyligen tillämpats även på EFTA-länderna.⁷ Metoden går ut på att utifrån ett antal kriterier (främst storleken på handelshinder och konkurrenshinder av olika slag i utgångsläget) identifiera "känsliga" sektorer, definierat som sektorer där integrationen kan

⁶ Se Social Europe (1991), Lindley (red.) (1992), kap. 6 och Figge och Quack (1991).

⁷ Resultaten redovisas i EFTA (1992). Resultaten från den svenska studien återfinns också i NUTEK:s bilaga till LU92, se NUTEK (1992), kap. 3.

väntas ge antingen påfallande negativa eller påfallande positiva effekter.⁸ Inom EG svarar sådana känsliga sektorer för drygt 50 % av industrissysselsättningen (andelen varierar mellan 40–70 % för EG-länderna) och inom EFTA-länderna för något mindre än 40 % av industrissysselsättningen.⁹ För Sverige uppgår andelen till 42 % och omfattar bl. a. vissa tekniktunga branscher (där tekniska handelshinder förekommit), livsmedelsindustrin (som skyddats bl. a. av regleringar av olika slag) och de delar av transportmedelsindustrin där offentlig upphandling spelat stor roll (se Tabell 4.2). Den lägre andelen sysselsatta i känsliga sektorer i EFTA-länderna åter speglar att dessa redan i utgångsläget är små, öppna ekonomier med omfattande utrikeshandel och relativt stark utländsk konkurrens.¹⁰ Påfallande för Sverige är också att enbart en liten andel av de sysselsatta i de känsliga sektorerna arbetar inom arbetsintensiv industri. De av de känsliga industribranscherna som, utifrån olika indikatorer, har relativt dålig konkurrenskraft och därmed kan väntas utsättas för ett kraftigt omvandlingstryck tenderar visserligen att vara kvinnointensiva, men samtidigt svarar de för små andelar av industrissysselsättningen (se Tabell 4.2). I Sverige återfinns en relativt stor andel av de sysselsatta i de känsliga sektorerna i branscher med relativt god konkurrenskraft, kännetecknade bl. a. av hög kapitalintensitet och ofta också hög FoU-intensitet. Detta innebär att Sverige i dessa känsliga sektorer borde kunna dra fördel av och hävda sig väl i den europeiska omstruktureringsprocessen. Det bör också påpekas att den av den inre marknaden orsakade strukturomvandlingen till stor del väntas ta formen av en omstrukturering *inom* olika branscher i riktning mot större specialisering, ökat utnyttjande av skalfördelar och ökad inombranschhandel, och inte formen av ökad specialisering *mellan* branscher och ökad mellanbranschhandel.¹¹ En sådan omvandling inom en bransch anses ofta kunna ske lättare än en omstrukturering mellan branscher, bl. a. genom att den arbetskraft som friställs och den som efterfrågas har mer likartade egenskaper (yrke, geografisk lokalisering) och genom att arbetskraftens branschspecifika kunskaper kan väntas ha fortsatt värde.¹²

Ovanstående tyder på att vad gäller strukturomvandlingen inom industrisektorn kommer den kanske viktigaste faktorn ur jämställdhetsperspektiv att vara inte fördelningen på olika branscher och kvinnoandelen i dessa, utan istället hur själva *omställningsprocesserna* kommer att se ut.¹³ Det är här "genusprocesserna" kan väntas dyka upp och leda till att omställningskostnaderna och vinsterna av den ekonomiska integrationen kommer att variera systematiskt med kön. Tidigare svenska erfarenheter visar att kvinnor tenderar att systematiskt få ett sämre utfall än män av omställningsprocesser på arbetsmarknaden.¹⁴ Detta beror dels på könsmissiga selektionsprocesser vid själva nedläggningarna och omstruktureringsringarna, dels på könsmissiga skillnader vad gäller kvinnors och mäns möjligheter att få nya arbeten. Sådana skillnader har förekommit även då de arbetsmarknadspolitiska insatserna varit av motsvarande omfattning (men getts en annorlunda utformning) för kvinnor som för män. En prognos är därför att jämställdhetsaspekten kommer att behöva bevakas i samband med omställningarna och nytänkande och speciella satsningar för kvinnor krävas för att vinster och kostnader av den ekonomiska integrationen skall fördelas någorlunda lika mellan kvinnor och män.

⁸ För en diskussion av metodens begränsningar, se EFTA (1992), s. 51–54.

⁹ EFTA (1992), s. 28.

¹⁰ Se också Norman (1991), s. 121–125. Enligt hans beräkningar kan detta innebära att vinsterna från stordriftsfördelar och ökad konkurrens *inom industrisektorn* blir mindre (om än betydelsefulla) för EFTA-länderna än för EG-länderna.

¹¹ Se Lundberg (1989). Samtidigt finns det dock ekonomer som hävdar att Europa kan stå inför en ny fas i sin utveckling, där specialisering efter komparativa fördelar och mellanbranschhandel på nytt kan komma att få ökad roll. Se Greenaway och Hine (1991).

¹² Se Greenaway och Hine (1991) som diskuterar och empiriskt försöker belysa förekomsten av sådana skillnader i omställningskostnader.

¹³ Dessa omställningsprocesser och de krav som ställs på arbetsmarknadernas anpassningsförmåga för att sysselsättningsvinsterna av "1992" skall förverkligas och omställningskostnaderna hållas nere har inte diskuterats speciellt mycket, se Boyer (1990). Förutom av de europeiska arbetsmarknadernas funktions sätt kommer omställningskostnaderna att kraftigt påverkas av den makroekonomiska situation som råder medan omställningarna äger rum.

¹⁴ Se Gonäs (1989) och Gonäs (1991).

Tabell 4.2 Statisk konkurrenskraft i de känsliga branscherna 1985–1987

NACE	Branschnamn	Statisk konkurrens ^{b)}	Andel sysselsatta ^{c)}
344	Telekommunikation och viss instrumentindustri	4	4,68
325	Utrustning till gruv- och järn och stålindustrin	4	3,8
221	Järn och stålindustri	4	2,79
351	Motorfordon	3	6,43
412	Slakt och charkuteri av kött, köttkonserver	2	
324	Maskiner till livsmedels-, kemisk- och liknande industrier	2	1,41
372	Medicinsk och kirurgisk utrustning	2	0,32
362	Rälsfordon	1	1
327	Andra maskiner och utrustning till massa och pappersindustrin samt i grafisk industri	1	0,87
341	Isolerade trådar och kablar	1	0,74
342	Elektriska maskiner och delar	0	2,75
322	Metallbearbetningsmaskiner	0	1,33
257	Läkemedelsprodukter	0	1,13
361	Skeppsbyggeri ^{a)}	0	1,08
326	Kullager m. m.	0	0,81
347	Elektriska lampor, belysning	0	0,51
323	Textilvaror	0	0,29
247	Glas och glasvaror	-1	1,21
346	Elektriska hushållsapparater	-1	1,21
330	Kontorsmaskiner och datorer	-1	1,01
413	Mejeriprodukter	-2	1,09
256	Andra kemiska produkter för jordbruk och industri	-2	0,91
421	Kakao, choklad och konfektyr	-2	0,57
315	Ångpannor och delar till dem	-2	0,43
321	Jordbruksmaskiner	-2	0,35
428	Läskedrycker	-2	0,14
424	Etylalkohol från jäsning, destillerier	-2	0,01
364	Tillverkning och reparation av flygplan	-3	2,2
251	Baskemiindustri	-3	1,49
481	Gummiprodukter	-3	1,09
248	Keramiska varor	-3	0,46
453	Kläder och accessoarer	-4	1,08
432	Bomullsindustrin	-4	0,35
427	Bryggning och malttillverkning	-4	0,33
345	Radio och television	-4	0,29
415	Fisk och fiskkonserver	-4	0,28
451	Skor	-4	0,2
494	Leksaker och sportartiklar	-4	0,16
422	Fodermedelsindustrin	-4	0,14
429	Tobaksvaror	-4	0,14
491	Smycketillverkning	-4	0,13
438	Mattor, linoleum mm	-4	0,08
431	Ylleindustrin	-4	0,05
417	Spagetti, makaroner	-4	0,02

a) Sattes till 0 p. g. a. faktiska förhållanden

b) Summan av fyra olika mått på styrkan hos de svenska företagen jämfört med sina EG-kollegor. (Svag bransch = -1. Medelstark bransch = 0. Stark bransch = 1.) För närmare detaljer, se NUTEK (1992).

c) Branschens andel av den svenska industrisysselsättningen.

Källa: NUTEK (1992), s. 81.

Den svenska industrisektorn sysselsätter ca 250 000 kvinnor (att jämföra med ca 650 000 män). För kvinnorna är det sysselsättning inom tjänstesektorn, den privata såväl som den offentliga, som är helt dominerande (se Tabell 4.1). Inom den privata tjänstesektorn svarar kvinnorna för höga andelar av de sysselsatta inom detaljhandel (60–70%), inom restaurang- och hotellrörelse (drygt 60%) och inom bank- och försäkringsverksamhet (drygt 60%). Vidare vet vi att kvinnorna dominerar sysselsättningen i den offentliga tjänstesektorn. Sålunda är 70–90% av de sysselsatta inom undervisning, sjukvård och socialvård kvinnor. I vilken utsträckning kan då sysselsättningen i dessa sektorer väntas beröras av den ekonomiska integrationen? Effekterna kan här vara av såväl direkt som indirekt slag. Inom den privata tjänstesektorn kan, på likartat sätt som inom industrisektorn, den ekonomiska integrationen direkt ge ökad konkurrens och ett ökat omvandlingstryck som påverkar sysselsättningen. Sysselsättningen inom den offentliga sektorn kan få en direkt påverkan via den skatteharmonisering (och därav följande offentliga utgiftsanpassning) som integrationen kan komma att medföra.¹⁵ De indirekta effekterna uppkommer genom att de direkta effekterna medför att realinkomster, relativa priser etc. förändras, vilket i sin tur påverkar efterfrågan på olika slags varor och tjänster och därmed sysselsättningstillfällena i ekonomin. Totalt sett väntas den ekonomiska integrationen, som diskuterats ovan, öka realinkomsterna. *Vilka* varor och tjänster som därigenom kommer att möta ökad efterfrågan kommer att bero dels på hushållens inkomst- och priselasticiteter för olika varor och tjänster (inklusive offentliga sådana), dels på hur de ekonomiska vinsterna av integrationen kommer att fördela sig mellan olika typer av hushåll. Eftersom inkomstelasticiteterna för tjänster tenderar att vara höga är det sannolikt att tjänsteproduktionen kommer att öka. En sådan utveckling borde vara gynnsam för kvinnors sysselsättningsutveckling, eftersom kvinnor traditionellt hävdar sig väl inom tjänstesektorn.

Även vad gäller den privata tjänstesektorn kan man identifiera känsliga branscher genom att undersöka var regleringar och konkurrensbegränsningar av olika slag varit speciellt omfattande och där detta kommer att förändras genom EES-avtalet och/eller ett EG-medlemskap.¹⁶ Enligt Norman (1991) kan välfärdsvinsterna från ekonomisk integration för EFTA-ländernas del väntas bli mer påtagliga vad gäller tjänstesektorn än vad gäller industrisektorn. Tjänstebranscherna i EFTA-länderna är i utgångsläget minst lika skyddade mot utländsk konkurrens som de är i EG-länderna. Speciellt de nordiska EFTA-ländernas tjänstebranscher har genom olika slags regleringar haft föga internationell konkurrens. Utrymmet för stordriftsfördelar och ökad konkurrens i samband med europeisk integration och avreglering är därför betydande i dessa länder. Redan EES-avtalet innebär fri handel med tjänster och att etableringshinder undanröjes. Känsliga sektorer, där den ekonomiska integrationen kan väntas leda till en omstrukturering, är bl.a. banksektorn, försäkringssektorn och (delar av) transportsektorn.¹⁷ Alla dessa tre sektorer kommer, på ett helt annat sätt än tidigare, att utsättas för utländsk konkurrens. Dock får de samtidigt utökade möjligheter i form av tillträde till EG-ländernas tjänstemarknader. Liksom för industrisektorn gäller här att utfallet för kvinnor jämfört med för män kommer att bero inte bara på kvinnoandelen i de känsliga

¹⁵ Detta kommer att diskuteras närmare senare i detta kapitel.

¹⁶ För en genomgång av utvecklingstendenserna inom den privata tjänstesektorn i Sverige, se NUTEK (1992), kap. 9.

¹⁷ Se Norman (1991), s. 125–128 och Jortay m. fl. (1990).

branscherna utan i hög grad på kvinnornas ställning i arbetsorganisationen, på hur omställningarna genomförs och på hur aktivt jämställdhetsåtgärder bedrivs. Detta illustreras på ett konkret sätt i de specialstudier av effekterna av den inre marknaden på kvinnors sysselsättning inom banksektorn i EG-länderna som genomförts.¹⁸ Varuhandeln är en annan kvinnointensiv tjänstebansh där integrationen, i kombination med inhemsk avreglering och skärpt konkurrensövervakning, kan komma att medföra en betydande strukturuomvandling och där svenska företag kan komma att möta ökad konkurrens från utländska företag.¹⁹ Samtidigt kan emellertid integrationens effekter på realinkomsterna innebära en snabbare ökning av volymerna inom handeln än vad som annars skulle blivit fallet.

Integrationens sysselsättningseffekter är inte entydiga, vare sig vad gäller antalet sysselsättningstillfällen eller dessas kvalitativa egenskaper. Studien i Lindley (1992) visar att sysselsättningsutfallet av den inre marknaden för engelska kvinnors del kommer att se olika ut beroende på hur den engelska ekonomin och de engelska företagen väljer att möta den ökade internationella konkurrensen och beroende på hur arbetsmarknadslagstiftningen utformas och förändras under integrationen.²⁰ Den ökade konkurrensen kan t.ex. mötas genom försök att konkurrera med låga löner och avreglerade anställningskontrakt eller genom försök att höja arbetskraftens kompetens och produktivitet och varornas och tjänsternas kvalitet. Vilket som blir fallet kan innebära stora skillnader för kvinnors sysselsättning, anställningsvillkor och reallöner och detta gäller förmodligen inte bara för Storbritannien utan även för Sverige och andra EG-länder.

Makroekonomisk balans, stabiliseringspolitik och arbetslöshet

De ovan diskuterade effekterna av den europeiska integrationen på sysselsättning, strukturuomvandling och tillväxt utgör de förväntade, långsiktiga strukturella effekterna. Som påpekats kan omställningskostnaderna på arbetsmarknaden av dessa strukturella förändringar väntas bli lägre, både för kvinnor och män, om integrationen kan genomföras under makroekonomisk balans och en god utveckling av den totala efterfrågan i ekonomierna. I själva verket *förutsätter* förverkligandet av påtagliga sysselsättningseffekter att den ekonomiska integrationens strukturella effekter på utbudssidan, följs upp och kompletteras med en efterfrågepolitik som gör att det av integrationen skapade utrymmet för tillväxt utan inflation tas tillvara.²¹ Uppemot två tredjedelar av den inre marknads skattade gynnsamma effekter på sysselsättningen (på nästan 6 miljoner nya sysselsättningstillfällen) härrör från kompletterande ekonomisk-politiska åtgärder som innebär att man tar tillvara de nya möjligheter (lägre inflation, minskade offentliga underskott, minskade bytesbalansunderskott) att stimulera ekonomierna som den inre marknaden väntas skapa. Här blir de framtida möjligheterna och begränsningarna vad gäller att bedriva penning-, växelkurs- och finanspolitik viktiga. Den europeiska integrationen, både den pågående och den planerade, innebär förändrade betingelser också för stabiliseringspolitiken. En ingående diskussion av detta återfinns i lång-

¹⁸ Se Jortay m. fl. (1990), Lindley (red.) (1992), kap. 9 och Figge och Quack (1991).

¹⁹ Se Lindley (red.) (1992), kap. 8 för en studie av den interna marknadens effekter på den brittiska handels- och distributionssektorn och kvinnornas sysselsättning i denna.

²⁰ Den brittiska studien belyser detta genom att kvantifiera och analysera tre alternativa scenarier, ett "lågkostnads"-scenario, ett "effektivitets"-scenario och ett "kvalitets"-scenario. Enligt lågkostnads scenariot ökar antalet sysselsatta brittiska kvinnor med ca 100 000 mellan 1989 och 1995 och med ytterligare ca 400 000 mellan 1995 och år 2000. I effektivitetsscenarioet ökar antalet sysselsatta kvinnor med ca 300 000 från 1989 till 1995 och med ytterligare drygt 600 000 mellan 1995 och år 2000. I kvalitetsscenarioet ökar antalet sysselsatta kvinnor med ca 400 000 mellan 1989 och 1995 och med ytterligare ca 900 000 mellan 1995 och år 2000. Se Lindley (red.) (1992), s. 27.

²¹ Se Boyer (1990) och Hofmann (1990).

Tabell 4.3 Arbetslöshetstal för kvinnor och män (%) samt kvoten mellan kvinnors och mäns arbetslöshetstal, 1983 och 1989

	EG	B	DK	D	GR	E	F	IRL	I	L	NL	P	UK	S
1983														
Kvinnor	11.8	19.0	10.5	8.0	11.7	20.8	10.8	16.5	14.4	5.3	14.7	11.8	9.9	3.6
Män	8.7	8.6	8.2	6.2	5.8	16.5	6.3	14.6	5.8	2.6	11.1	5.3	11.9	3.4
K/M	1.4	2.2	1.3	1.3	2.0	1.3	1.7	1.1	2.5	2.0	1.3	2.2	0.8	1.1
1989														
Kvinnor	11.7	13.3	8.6	7.4	12.4	25.2	12.4	18.8	16.9	2.7	12.1	7.1	6.7	1.4
Män	7.0	5.4	6.8	4.3	4.6	12.9	7.0	16.1	7.2	1.3	6.5	3.4	7.2	1.3
K/M	1.7	2.5	1.3	1.7	2.7	2.0	1.8	1.2	2.3	2.1	1.9	2.1	0.9	1.1

Källa: Meulders m. fl. (1992), kap. 5 samt SCB. Arbetskraftsundersökningen, årsmedeltal.

tidsutredningens huvudrapport.²² I framställningen här kommer vi att hålla oss till det begränsade perspektivet att eventuella stabiliseringspolitiska problem kan väntas ge utslag i ökad arbetslöshet och att denna arbetslöshet kan fördela sig olika på kvinnor och män. Mot denna bakgrund är det av intresse att undersöka hur arbetslösheten i EG-länderna under 1980-talet sett ut för kvinnor jämfört med för män.

I alla EG-länderna utom i Storbritannien är arbetslöshetstalen högre för kvinnor än för män (se Tabell 4.3). I flera av länderna är kvinnornas arbetslöshet dubbelt så hög som männens eller mer. 1983 var arbetslöshetstalet i EG 11,8% för kvinnor, att jämföra med 8,7% för män. 1989 var arbetslöshetstalet för kvinnor 11,7%, under det att det minskat till 7,0% för männen. Återhämtningen i ekonomierna under 1980-talet hade i allmänhet inte lett till minskade arbetslöshetsskillnader mellan könen. För EG som helhet ökade kvoten mellan kvinnornas och männens arbetslöshetstal från 1,4 till 1,7. Medan antalet arbetslösa kvinnor inom EG minskade med ca 600 000 under andra hälften av 1980-talet, minskade antalet arbetslösa män med hela 3 miljoner.²³

Inom länderna varierar kvinnornas arbetslöshetstal med ålder, region och utbildning.²⁴ Dock återfinns i stort sett genomgående mönstret att arbetslösheten för kvinnor är högre än för motsvarande kategori män. Den fördel som ökad utbildning ger i form av minskad risk för arbetslöshet är mindre för kvinnor än för män.

Även hur arbetslösheten gestaltar sig varierar systematiskt med kön. Andelen långtidsarbetslösa är i de flesta EG-länderna högre bland arbetslösa kvinnor än bland arbetslösa män (se Tabell 4.4). I de länder där detta

Tabell 4.4 Andel långtidsarbetslösa (arbetslösa 1 år eller mer) bland de arbetslösa (%)

	EUR	B	DK	D	GR	E	F	IRL	I	NL	P	UK	S
10													
1983													
Kvinnor	46	70	37	38	45	—	45	25	58	50	—	36	10
Män	47	60	27	41	25	—	39	42	54	49	—	52	11
1989													
Kvinnor	52	77	28	46	59	67	50	57	72	44	52	28	5
Män	54	75	21	52	42	54	46	72	68	55	43	49	7

Källa: Meulders m. fl. (1992), Appendix 7 och SCB. Arbetskraftsundersökningarna, årsmedeltal.

²² Se SOU 1992: 19, kap. 3 och kap. 5 samt Lundborg (1991).

²³ EG-kommissionen (1991), s. 52.

²⁴ För en ingående beskrivning, se Meulders m. fl. (1992), kap.5.

inte är fallet (Irland, Nederländerna, Storbritannien och Västtyskland) kan detta bero på att de arbetslösa kvinnorna i större utsträckning än de arbetslösa männen ger upp sitt aktiva arbetssökande och därmed inte längre kommer att klassificeras som arbetslösa utan såsom varande utanför arbetskraften.²⁵ Detta kan till en del ha samband med utformningen av arbetslöshetsunderstöden.²⁶ Dessa är i de flesta länderna av i princip två slag, för det första understöd av arbetslöshetsförsäkringskaraktär och för det andra olika former av (vanligen) behovsprövade bidrag. De förra är oftast i princip könsneutrala, men tenderar genom sina kvalificeringskrav (såsom krav på tidigare arbete av viss varaktighet och viss omfattning) att verka faktiskt könsdiskriminerande, dvs. att ge kvinnor sämre skydd än män vid arbetslöshet. Vad gäller den andra typen av arbetslöshetsunderstöd kan det vara så att arbetslösa kvinnor inte får del av dessa genom att de behovsprövas mot makens inkomster. I slutändan är resultatet ofta att en större andel av de arbetslösa männen än av de arbetslösa kvinnorna uppstår någon form av arbetslöshetsunderstöd. 1989 var det fallet i flertalet EG-länder (se Figur 4.1). Skillnaderna var störst i Irland, Storbritannien, Nederländerna och Spanien, där andelen av de arbetslösa männen som uppbar någon form av arbetslöshetsunderstöd var ungefär dubbelt så hög som andelen av de arbetslösa kvinnorna. Enbart i Belgien och Danmark var andelen med arbetslöshetsunderstöd ungefär lika stor för kvinnor som för män. Jämfört med män har alltså kvinnor inom EG i allmänhet både högre arbetslöshet och sämre ekonomiskt stöd då de är arbetslösa.

Varför var arbetslösheten högre i EG-länderna än i Sverige under 1980-talet och varför är arbetslöshetstalen systematiskt högre för kvinnor än för män i EG-länderna?²⁷ Orsakerna till de höga, bestående arbetslöshetsnivåerna i Västeuropa har varit föremål för en omfattande nationalekonomisk forskning under senare år. Förklaringar har sökts bl. a. i lönebildningen och bristande reallöneanpassning, i s. k. insider-outsider- och hysteresisfe-

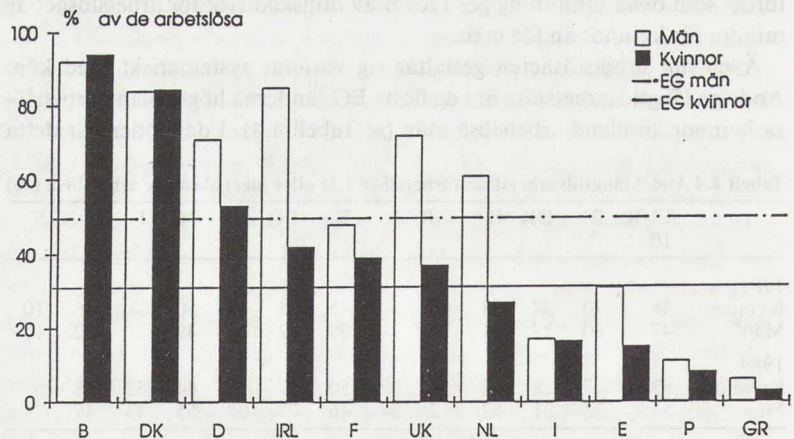
²⁵ Se EG-kommissionen (1991), s. 53–55.

²⁶ Se EG-kommissionen (1991), s. 53–54 och Meulders m. fl. (1992), kap. 5.

²⁷ Det bör påpekas att det inte verkar finnas något samband mellan den kvinnliga förvärvsfrekvensen och arbetslöshetens nivå i EG-länderna. Hög arbetslöshet återfinns både i ekonomier med låga och i ekonomier med höga kvinnliga förvärvsfrekvenser. Inte heller verkar det finnas något samband mellan nivån på arbetslösheten och skillnaden i arbetslöshetstal mellan kvinnor och män. Stora arbetslöshetsskillnader mellan könen återfinns både i ekonomier med hög och i ekonomier med låg arbetslöshet. Se Meulders m. fl. (1992), kap. 5.

Figur 4.1 Andel av de arbetslösa som uppbar arbetslöshetsunderstöd

1989

Källa: EG-kommissionen (1991), s. 54.

nomen på arbetsmarknaden vilka leder till bestående långtidsarbetslöshet och i brister vad gäller utformningen av arbetslöshetsunderstöden och den aktiva arbetsmarknadspolitik. ²⁸ Även i Sverige ökade arbetslösheten, som man då tyckte dramatiskt, i början av 1980-talet. Men i Sverige återvände, under andra hälften av 1980-talet, såväl arbetslöshetstalet och andelen långtidsarbetslösa som antalet personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder till sina tidigare, låga nivåer. ²⁹ Devalveringarna gav en reallöneanpassning och en aggregerad efterfrågeutveckling som innebar att ökning av arbetslösheten begränsades, samtidigt som omfattningen och utformningen av den svenska arbetsmarknadspolitik (inklusive utformningen av arbetslöshetsunderstöden) bidrog till att motverka uppkomsten av bestående långtidsarbetslöshet. Men den gynnsamma sysselsättningsutvecklingen uppnåddes till priset av fortsatt hög inflation och försämrades dramatiskt när inflationsproblemet väl började angripas. Idag vet man ännu inte huruvida den svenska ekonomin än en gång kommer att klara av att återvända till tidigare, låga arbetslöshetsnivåer och undvika bestående långtidsarbetslöshet.

Lärdomen från 1980-talet i Europa är att om arbetslösheten skall kunna hållas på låga nivåer krävs för det första att makroekonomiska chocker inte tillåts driva upp arbetslösheten alltför högt, för det andra att lönebildningen är flexibel och anpassar sig till ändrade förutsättningar och för det tredje att bestående långtidsarbetslöshet motverkas genom aktiv arbetsmarknadspolitik och lämplig utformning av arbetslöshetsunderstöden. En sådan politik bör *i princip* kunna bedrivas även inom ramen för EG. Dock innebär den fria kapitalrörligheten och låsningen av växelkurserna genom valutasamarbetet att nationell penningpolitik och växelkursförändringar inte längre kan utnyttjas för att motverka makroekonomiska chocker. Kraven på flexibilitet i lönebildningen, på arbetskraftens rörlighet och på utformningen av arbetsmarknadspolitik kommer därmed att öka om högre arbetslöshet skall kunna undvikas. Utformningen av arbetsmarknadspolitik kommer även fortsättningsvis att i huvudsak förbli en intern, nationell fråga. ³⁰

Bakgrunden till kvinnornas relativt männen höga arbetslöshetstal återfinns i de skilda villkor som råder för kvinnors och mäns marknadsarbete. En första faktor är arbetsmarknadens segmentering, vilken innebär att kvinnor och män i stor utsträckning söker sig till och efterfrågas på olika delarbetsmarknader. Beroende på hur efterfrågan utvecklas på de olika delarbetsmarknaderna under en viss tidsperiod, kan segmenteringen gynna eller missgynna kvinnor relativt män. Efterfrågeökningen inom tjänstesektorn under 1980-talet var t. ex. gynnsam för kvinnor. ³¹ Av den totala nettoökningen av antalet sysselsatta inom EG mellan 1985 och 1990, svarade kvinnorna för ca två tredjedelar. Problemet var att sysselsättnings-tillfällena inte ökade i *tillräcklig* takt för att svara mot det växande antal kvinnor som ville marknadsarbeta. Skillnaden manifesterade sig i höga arbetslöshetstal för kvinnor och i arbetslöshetstal som minskade mindre än männens under den ekonomiska återhämtningen, trots att antalet sysselsatta kvinnor ökade mer än antalet sysselsatta män.

En del av skillnaden i arbetslöshet mellan kvinnor och män i EG under 1980-talet hade alltså samband med kvinnornas starkt ökade arbetsutbud

²⁸ Se t. ex. Jackman m. fl. (1990), Layard m. fl. (1991) och Calmfors (1992).

²⁹ Se Bourdet och Persson (1991).

³⁰ För en närmare diskussion, se Ds 1990: 8.

³¹ Se Meulders m. fl. (1992), kap. 2.

under perioden (se kapitel 2 ovan) och svårigheterna att absorbera detta arbetsutbud på kort sikt. På likartat sätt var arbetslösheten för svenska kvinnor högre än för svenska män under den period då de svenska kvinnornas arbetskraftsdeltagande ökade snabbt.³² Men även andra faktorer hade betydelse. Kvinnornas arbetslöshet var också högre än männens p.g.a. att de hade huvudansvaret för reproduktionsarbetet och därför i större utsträckning än män gjorde förvärvsavbrott och rörde sig ut och in i arbetskraften. För svenska kvinnor innebär föräldraförsäkringen och rätten till tjänstledighet numera att perioder av förvärvsavbrott för vård av barn inte längre behöver medföra arbetslöshet vid återinträdet. Kvinnornas arbetslöshet hade också i större utsträckning än männens sin bakgrund i att ett tillfälligt arbete upphört, dvs. i kvinnors högre andel av arbeten utan anställningstrygghet. För att arbetslöshetsskillnaderna mellan kvinnor och män i Europa skall minska krävs således *både* en gynnsam makroekonomisk utveckling med tillräcklig tillväxt för att de europeiska kvinnornas ökade vilja att marknadsarbeta skall tas tillvara *och* åtgärder som ökar jämställdheten såväl i reproduktionsarbetet som i marknadsarbetet.

Arbetskraftsrörlighet, löner och lönestruktur

EES-avtalet (och ett svenskt EG-medlemskap) medför att Sverige inkluderas i EG:s fria arbetsmarknad. Detta innebär att svenskar utan hinder kan ta anställning i EG-länderna (och vice versa) samt att svenska företag fritt kan anställa arbetskraft från EG-länderna (och vice versa). En fri arbetsmarknad har funnits sedan länge inom EG, men "1992" innebär att den fria arbetskraftsrörligheten underlättas ytterligare, bl. a. genom att utbildnings- och yrkeskrav anpassas och ges ömsesidigt erkännande i de olika EG-länderna.³³ I princip kommer därmed en gemensam EG-arbetsmarknad att upprättas för arbetskraft med visst slags kvalifikationer. I princip kan detta (tillsammans med den fria rörligheten för varor, tjänster och kapital) på sikt väntas leda till att ersättningen, dvs. reallönen, blir densamma för arbetskraft med likartade kvalifikationer inom hela EG:s fria arbetsmarknad. Lönestrukturen i länderna kan därmed också efterhand väntas bli mer likartad än idag.

En långtgående och snabb löneutjämning förutsätter dock att arbetskraften i Europa uppvisar hög rörlighet. De hittillsvarande erfarenheterna från EG:s fria arbetsmarknad och från den fria nordiska arbetsmarknaden tyder emellertid på att arbetskraftsrörligheten över nationsgränserna mellan länder med likartade reallönenivåer och sysselsättningsmöjligheter är starkt begränsad.³⁴ Utifrån den historiska erfarenheten och från vad forskningen funnit rörande den internationella migrationens bestämningsfaktorer drar t. ex. Lundborg (1989, 1991) slutsatsen att migrationsströmmarna mellan Sverige och EG-länderna inte kommer att bli påfallande stora utan främst kan komma att fungera som en viss buffert vid framtida hög arbetskraftsefterfrågan respektive hög arbetslöshet i Sverige.

Detta till trots kvarstår dock det faktum att den fria arbetskraftsrörligheten (och kapitalrörligheten) innebär en *potentiell* tillgång till EG-ländernas arbetsmarknad, för såväl den svenska arbetskraften som de svenska företa-

³²Se Persson-Tanimura (1980), kap. 4.

³³För en närmare beskrivning av den fria arbetskraftsrörlighetens innebörd och regelverk se t. ex. Lundborg (1989) och Nielsen och Szyszczak (1991).

³⁴Följande siffror illustrerar detta. 1985 uppgick totala antalet sysselsatta i EG-länderna till 125 miljoner personer. Samma år var antalet anställda EG-medborgare i annat EG-land 144 000 personer i Belgien, 12 000 personer i Danmark, 520 000 personer i Västtyskland (varav ca 100 000 från Grekland och ca 200 000 från Italien), 640 000 personer i Frankrike (varav ca 400 000 från Spanien, ca 100 000 från Italien och ca 100 000 från Portugal), 76 000 personer i Nederländerna och 398 000 personer i Storbritannien (varav ca 270 000 från Irland). (Lundborg (1989), s. 187).

gen. Detta kan väntas påverka den svenska lönebildningen och lönestrukturen *utan* att mer omfattande *faktisk* arbetskraftsrörlighet (och kapitalrörlighet) behöver äga rum. Att möjligheten till rörlighet finns sätter en gräns för hur stora avvikelser som i framtiden kan finnas mellan reallönen för en viss typ av arbetskraft i Sverige och i EG-länderna. Den svenska lönestrukturen skiljer sig idag från den europeiska främst genom att lönespridningen är låg både för arbetare och tjänstemän.³⁵ Yrkesskickliga arbetare har i Sverige relativt sett låg ersättning för sin kompetens, under det att okvalificerad arbetskraft har relativt sett hög ersättning. Den fria arbetskraftsrörligheten kan här, annat oförändrat, väntas ge en tendens till ökad lönespridning, dvs. till att relativlönen för välkvalificerade arbetare ökar. På likartat sätt är lönespridningen bland tjänstemän och lönepremierna för högre utbildning idag låga i Sverige jämfört med i andra länder. Även här kan den fria arbetskraftsrörligheten, annat oförändrat, väntas ge en tendens till ökad lönespridning och till högre avkastning på utbildningsinvesteringar. Allt annat kommer dock inte att vara oförändrat medan den europeiska integrationen genomförs. Löneutvecklingen och lönestrukturen kommer också att bestämmas av vad som under denna period händer med efterfrågan på och utbudet av olika slags arbetskraft i Europa. Även här finns det dock skäl att tro att det kommer att finnas en tendens mot ökad lönespridning och högre avkastning på utbildning och andra human kapitalinvesteringar.³⁶

Hur ter sig då detta ur ett kvinnoperspektiv? Vad innebär den fria arbetskraftsrörligheten och de förväntade relativlöneförändringarna för kvinnor? Uppenbart är för det första att detta måste skilja sig mellan olika grupper av kvinnor. För lågutbildade svenska kvinnor innebär det ökad konkurrens från invandrad arbetskraft och en tendens till lägre relativlöner.³⁷ För högutbildade kvinnor ger det tillgång till en större arbetsmarknad och en tendens till högre relativlöner och förbättrad avkastning på högre utbildning och andra humankapitalinvesteringar. Skillnaderna mellan olika grupper av svenska kvinnor kan alltså komma att öka, jämfört med hur det ser ut idag.³⁸

Hur ter sig arbetskraftsrörligheten och förändringarna i lönestrukturen ur ett jämställdhetsperspektiv, dvs. om jämförelser görs mellan kvinnor och män? Svenska kvinnor är idag koncentrerade till mindre kvalificerade arbeten och befattningar än män. Givet detta, kan en ökad lönespridning väntas öka den genomsnittliga löneskillnaden mellan kvinnor och män.³⁹ Detta gäller även om de kvinnor som befinner sig i mer kvalificerade yrken och befattningar (liksom män i motsvarande positioner) drar fördel av förändringen, och avkastningen på kvinnors (liksom på mäns) humankapitalinvesteringar ökar. Givet samma kvalifikationer tenderar svenska kvinnor idag att få lägre lön än män. De möjligheter till ökad rörlighet och skärpt konkurrens om kvalificerad arbetskraft som integrationen innebär skulle här kunna verka positivt för svenska kvinnor. Men förmodligen kommer den att verka *än mer* positivt för svenska män, dels därför att män tenderar att ha mindre rörlighetshinder än kvinnor, dels därför att män och kvinnor befinner sig i olika sektorer och yrken och dels därför att även lönerna inom EG skiljer sig systematiskt efter kön. Även om den fria arbetskraftsrörligheten och den ändrade lönestrukturen kan ha positiva

³⁵ Se t. ex. Lundborg (1989) och Hibbs (1990).

³⁶ Under 1980-talet förändrades lönestrukturen i USA kraftigt. Bl. a. ökade relativlönerna för högutbildade påtagligt. Enligt Bound och Johnson (1992) berodde detta främst på att den tekniska utvecklingen, bl. a. i form av ökat utnyttjande av datorer, hade en bias i riktning mot ökad efterfrågan på välutbildad och kvalificerad arbetskraft. Sannolikt bör motsvarande tendenser, eventuellt med viss tidsfördröjning, finnas också i de europeiska ekonomierna.

³⁷ Observera att integrationens struktur- och tillväxteffekter kan öka reallönerna också för denna grupp kvinnor, även om deras *relativa* position försämrats.

³⁸ Observera att det inte är uteslutet att dessa skillnader skulle komma att öka *ännu* mer, jämfört med dagsläget, om Sverige ställde sig utanför EES och EG.

³⁹ Se kapitel 3 ovan om forskningen kring bakgrunden till skillnaderna mellan olika länder vad gäller storleken på lönegapet mellan kvinnor och män.

effekter för vissa kvinnogrupper, behöver detta således inte innebära att jämställdheten förbättras. Det kan tvärtom vara så, att dessa kvinnor samtidigt får se sin situation försämrats relativt motsvarande grupp män.

Skatteharmonisering och den offentliga sektorn

En uppmärksam fråga i samband med den europeiska integrationen och ett eventuellt svenskt EG-medlemskap är effekterna på den offentliga sektorn. Sådana effekter har setts som speciellt betydelsefulla ur ett kvinno- och jämställdhetsperspektiv eftersom mycket av den vård och omsorg som svenska kvinnor tidigare utförde som obetalt icke-marknadsarbete numera utförs och finansieras i den offentliga sektorn, eftersom den offentliga sektorn är den stora arbetsgivaren för kvinnor i Sverige och eftersom utformningen av de offentliga skatte-, transfererings- och avgiftssystemen (som diskuterats i kapitel 3 ovan) har stor betydelse för kvinnors tidsallokering och för arbetsfördelningen mellan kvinnor och män. Effekter på den offentliga sektorn kan tänkas uppkomma genom att integrationen ändrar betingelserna för den offentliga sektorns finansiering (och därmed för de offentliga utgifternas omfattning) och/eller genom att integrationen medför förändringar vad gäller strukturen i de offentliga intäkt- och utgiftssystemen.

Den ekonomiska integrationen kan väntas resultera i en viss skatteharmonisering mellan Sverige och EG-länderna. Denna uppkommer på två vägar, nämligen för det första i form av direkta harmoniseringskrav i samband med ett EG-medlemskap och för det andra i form av indirekt harmonisering p.g.a. skattekonkurrens.⁴⁰ De direkta skatteharmoniseringskraven på EG-medlemmarna är, åtminstone hittills, relativt begränsade och har framförallt sin bakgrund i syftet att möjliggöra fri rörlighet över gränserna utan gränskontroller och att begränsa gränshandels omfattning. De direkta skatteharmoniseringskraven gäller därför främst den indirekta beskattningen och är utformade som krav på vissa miniminivåer. T. ex. har EG-länderna fastställt en miniminivå för momsen i medlemsländerna på 15%. Vad gäller beskattningen av arbetskraft i form av inkomstskatter och arbetsgivaravgifter finns inga direkta harmoniseringskrav. Dessa skatter kan även framdeles väntas höra under närhetsprincipen, dvs. vara det enskilda landets angelägenhet.

Av störst betydelse för den offentliga sektorns framtida finansiering är därför inte kraven på direkt skatteharmonisering, utan hur omfattande *indirekta krav* på skatteharmonisering som skattekonkurrensen mellan de europeiska länderna kommer att ställa. Med andra ord, vilka avvikelser mellan svenska och utländska skattesatser kan bestå, utan att arbetskraft, kapital, företagande och handel förflyttas från Sverige till länder med lägre skattesatser? Här går bedömningarna isär. Enligt Finansdepartementets tjänstemän skulle ett EG-medlemskap kräva en skatteharmonisering (främst av moms, alkoholskatter och energiskatter) motsvarande ett skatteinfall på i storleksordningen 35 miljarder kronor under det att den socialdemokratiska riksdagsgruppens kansli menar att någon harmonisering nedåt av den svenska momsen och energibeskattningen inte kommer

⁴⁰ För en ingående studie av EG-ländernas skattesystem och direkt och indirekt harmonisering av olika skattetyper, se Sterdyniak m. fl. (1991).

att behövas utan att en skatteharmonisering (av främst alkohol- och tobaksskatter) motsvarande ett skattebortfall på ca 10 miljarder kronor kommer att vara tillräcklig.⁴¹ I båda fallen bygger beräkningarna på att de svenska skatterna på arbetskraft och kapital, efter skattereformen, är relativt konkurrenskraftiga i ett europeiskt perspektiv och inte kommer att behöva harmoniseras nedåt ytterligare.

De enligt ovan beräknade skattebortfallen p. g. a. direkt och indirekt skatteharmonisering i samband med ett EG-medlemskap ter sig som relativt begränsade.⁴² De svarar mot 2–5% av de totala svenska skatteintäkterna. Det bör också observeras att de beräknats vid en oförändrad ekonomisk utveckling. I absoluta termer kan skattebortfallet komma att lindras av integrationens tillväxtfrämjande effekter. Dessa gör att den totala kakan tillväxer, så att det lägre skatteuttaget (mätt i procent) kommer att göras på en större bruttonationalprodukt än vad som annars skulle varit fallet. Till detta kommer att skattebortfallet p. g. a. skatteharmoniseringen kommer att ha en motsvarighet i minskad skattebelastning och ökad köpkraft efter skatt för företag och hushåll. Skattebortfallet är alltså ingalunda, som man ibland kunnat få intryck av i debatten, liktydigt med ett reall resursbortfall för de svenska medborgarna.

De minskade skatteintäkter som den ekonomiska integrationen kan ge kommer, även om de är av begränsad storlek, att kräva nedskärningar i motsvarande storleksordning av offentlig konsumtion, investeringar och/eller transfereringar. Hur dessa nedskärningar utformas, både vad gäller sammansättning och strukturell utformning, lägger emellertid EES-avtal och EG-medlemskap inga större begränsningar på. Om dessa nedskärningar utformas på ett sådant sätt, vad gäller sammansättning och struktur (och därmed vad gäller incitamentsstrukturer och ersättningar för olika aktiviteter), att den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män tenderar att försämrats är det således beroende på *avvägningar och val gjorda inom det svenska politiska systemet*. Det är således i sista hand jämställdhetsmålets förankring bland svenska politiker och i det svenska samhället som kommer att vara det avgörande.

Som påpekats ovan kommer de svenska hushållen inte *totalt sett* att ha mindre resurser att förfoga över för konsumtion (privat och offentlig; inklusive konsumtion av vårdtjänster) och investeringar (privata och offentliga). Däremot kommer denna köpkraft att vara annorlunda fördelad mellan politiska och privata beslutsstrukturer och mellan olika hushåll. Återigen kommer det att vara *dels* den ekonomiska incitamentsstrukturen, *dels* jämställdhetsvärderingarnas förankring inom de svenska familjerna som kan väntas bli avgörande för hur de ekonomiska resurserna kommer att användas, sett ur ett jämställdhetsperspektiv. Farhågor för jämställdheten kan således här främst förmodas baseras på att överflyttningen från offentlig till privat köpkraft kan komma att ske inom en icke-neutral incitamentsstruktur där vårdtjänster producerade på marknaden, men inte vårdtjänster producerade utanför marknaden, beskattas och på att enskilda kvinnors förhandlingsposition vid beslutsfattande om arbetsfördelning och resursfördelning inom familjen bedöms vara svagare än kvinnors kollektiva förhandlingsposition inom det politiska systemet. Återigen är det således fråga om *interna* svenska beslut och värderingar.

⁴¹ Se Andersson (1992), Finansdepartementet (1992) och Socialdemokratisks riksdagsgruppens kansli (1992).

⁴² Realismen i de gjorda skattningarna är svår att bedöma. Min tentativa slutsats utifrån analysen i Sterdyniak m. fl. (1991) är dock att effekterna på sikt *kan* bli mer långtgående. Mycket beror emellertid på hur kraftig den framtida skattekonkurrensen mellan EG-länderna kommer att tillåtas bli.

De ingrepp och förändringar i den svenska offentliga sektorn som inletts under senare år har bara i begränsad utsträckning sin bakgrund i EES-avtal och EG-medlemskap. De återspeglar snarare de krav som en ökad internationell konkurrens, oberoende av dessa, ställer på den svenska ekonomins effektivitet och konkurrenskraft samt de önskemål om ökad tillväxt och förbättrat resursutnyttjande som svenska medborgare har.⁴³ Den rörelseriktning som eftersträvas är alltså mot ökad effektivitet och tillväxt. Men samtidigt har den ekonomiska politiken ytterligare två viktiga dimensioner – fördelning och jämställdhet – att ta hänsyn till.⁴⁴ Även vad gäller dessa behöver måluppfyllelsen upprätthållas eller förbättras. Detta ställer stora krav på förändringarnas inriktning och utformning. Förslagen till förändringar måste, sett från kvinnors synpunkt, tåla en kritisk granskning även i den tredje dimensionen.

Sammanfattning

I detta kapitel har vi sökt belysa vilka effekter ett deltagande i den europeiska ekonomiska integrationen kan komma att få för svenska kvinnor och för den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män. Integrationen kan väntas förbättra resursutnyttjandet och öka tillväxten, men också medföra en snabbare strukturomvandling. Sysselsättningseffekterna av den inre marknaden, de positiva såväl som de negativa, kommer inte att fördela sig lika mellan kvinnor och män beroende på arbetsmarknadens kraftiga segregering efter kön och skillnaderna i kvinnors och mäns positioner i arbetsorganisationen. Men för den ekonomiska jämställdheten kommer inte bara sysselsättningseffekternas fördelning på olika branscher och kvinnoandelen i dessa att spela en roll. Av väl så stor vikt blir hur själva omställningsprocesserna kommer att gestalta sig ur ett genusperspektiv. Jämställdhetsaspekten kommer att behöva bevakas i samband med omställningarna och nytänkande och speciella satsningar för kvinnor behövas för att vinster och kostnader av den ekonomiska integrationen skall fördelas någorlunda lika mellan kvinnor och män. Inom EG har risken att kvinnorna kan komma att halka efter uppmärksammas och speciella satsningar görs för att stödja och förbättra kvinnornas ställning på arbetsmarknaden under integrationsprocessen.⁴⁵ Motsvarande medvetenhet och konkreta åtgärdsprogram behövs även i Sverige.

De med integrationen förknippade omställningskostnaderna på arbetsmarknaden kommer att bli lägre, både för kvinnor och män, om integrationen kan genomföras under makroekonomisk balans och en god utveckling av den totala efterfrågan i ekonomin. Här blir de framtida möjligheterna och begränsningarna vad gäller lönebildning, stabiliseringspolitik och arbetsmarknadspolitik centrala. De europeiska erfarenheterna tyder på att för att kvinnors arbetslöshet skall kunna hållas på en med männen jämställd nivå fordras dels en gynnsam makroekonomisk utveckling, dels åtgärder som bidrar till ökad jämställdhet såväl i reproduktionsarbetet som i marknadsarbetet. I Sverige behöver dessa förutsättningar upprätthållas även fortsättningsvis, för att likheten i arbetslöshet mellan kvinnor och män skall kunna bevaras.

⁴³ Se också Blomqvist m. fl. (1992).

⁴⁴ Se Persson (1990).

⁴⁵ Se Social Europe (1991b).

Den fria arbetskraftsrörligheten kommer förmodligen inte att leda till någon mer omfattande arbetskraftsrörlighet mellan Sverige och EG-länderna. Den innebär framför allt en ökad frihet på det individuella planet. Men den potentiella tillgången till EG-ländernas arbetsmarknad för svensk arbetskraft och svenska företag kan ge en viss påverkan på den svenska lönebildningen och lönestrukturen. Att möjligheten till rörlighet finns sätter en gräns för hur stora avvikelser som i framtiden kan finnas mellan reallönen för en viss typ av arbetskraft i Sverige och i EG-länderna. För lågutbildade svenska kvinnor kan detta innebära en tendens till lägre relativlöner och för högutbildade kvinnor det omvända. De positiva effekterna för högutbildade kvinnor behöver dock inte innebära att jämställdheten förbättras, eftersom högutbildade svenska män kan komma att gynnas än mer. Totalt sett kan en ökad lönespridning väntas öka den genomsnittliga löneskillnaden mellan kvinnor och män, eftersom svenska kvinnor idag är koncentrerade till mindre kvalificerade arbeten och befattningar än män. För att undvika att ökad lönespridning också leder till minskad ekonomisk jämställdhet, måste detta genusmönster i positionerna på arbetsmarknaden förändras.

Den offentliga sektorns omfattning och utformning är av speciellt intresse ur kvinno- och jämställdhetsperspektiv. Den ekonomiska integrationen kan väntas leda till en viss skatteharmonisering mellan Sverige och EG-länderna. De förväntade skattebortfallen i samband med ett EG-medlemskap ter sig dock som relativt begränsade och uppvägs till en del av ökade skatteintäkter p. g. a. högre ekonomisk tillväxt. Hur de nedskärningar, som svarar mot skattebortfallet, utformas lägger EES-avtal och EG-medlemskap inga större begränsningar på. Utformas de så att den ekonomiska jämställdheten försämras, beror det således på avvägningar och val gjorda inom det svenska politiska systemet. På likartat sätt är det de enskilda svenska hushållen som kommer att bestämma huruvida den ökade privata köpkraft som en skatteharmonisering ger skall användas på ett sätt som främjar jämställdheten eller ej.

5 Europas sociala dimension ur ett kvinnoperspektiv

Den fördjupade europeiska ekonomiska integrationen kan ses som ett sätt att möta de utmaningar som teknologiska förändringar och en förändrad världsekonomi har ställt och kommer att ställa Europa inför. Integrationen skall bidra till att höja produktivitet och konkurrenskraft så att reallöner och levnadsstandard kan upprätthållas och förbättras för både kvinnor och män i EG-länderna. Detta mål är inget nytt utan representerar kontinuitet och förnyat engagemang i EG:s ursprungliga målsättningar, såsom de formulerades i Romfördraget. Men på samma sätt som denna traktat hade andra syften än de renodlat ekonomiska, har även det förnyade och fördjupade europeiska samarbetet under senare år vidare syften. Till dessa hör det som getts beteckningen "den sociala dimensionen". Exakt vad denna term står för är dock inte helt klart. Den inrymmer ett flertal frågor rörande arbetsmarknadens reglering, arbetsmarknadsparternas roll, samordning och harmonisering av socialförsäkringar och sociala skyddsnät etc. I grunden handlar det om vilken samhällsmodell och social "modell" som länderna i det framväxande nya Europa önskar utveckla och i vilken utsträckning denna modell behöver och bör vara gemensam. Därmed handlar det också om vilken roll som skall tilldelas politiken och arbetsmarknadens organisationer i det nya Europa. Detta är självklart av stort intresse också ur ett kvinnoperspektiv. Vilka institutionella ramar, vilken kompetens- och ansvarsfördelning och vilka typer av lösningar som väljs vad gäller den sociala dimensionen kan väntas få stor betydelse för kvinnors livsvillkor och ekonomiska jämställdhet. I detta kapitel skall vi ta upp några av frågeställningarna kring den sociala dimensionen, beskriva nuläget och diskussionen inom EG samt granska hur olika alternativ och lösningar ter sig ur ett kvinnoperspektiv.

Finns det en europeisk modell?

En första fråga är huruvida det existerar en "europeisk" modell vad gäller den sociala dimensionen. Svaren tenderar här att innehålla både ett ja och ett nej.¹ Ett tydligt nej blir svaret om man därmed avser en enhetlig modell vad gäller institutioner, arbetsmarknadens reglering via lagstiftning respektive kollektivavtal, socialförsäkringarnas utformning och finansiering osv. Varje EG-land har här, utifrån sin historia, sina traditioner och sin ekonomiska utveckling, utvecklat sina institutioner, lösningar och regel-system. Skillnaderna är härvidlag mycket stora och flertalet betraktare verkar mena att de är så stora att detta i sig (även om man ansåg det vara

¹ Denna slutsats och mycket av det som följer grundas på följande källor: Dumont (1992), Espina (1990), Héritier m. fl. (1991), Michon (1990), Mosley (1990), Muhr (1990), Spyropoulos (1990), Spyropoulos och Fragnière (1991) och Teague (1989).

önskvärt) utesluter en snabb och långtgående "harmonisering ovanifrån" av den sociala dimensionen i Europa. Men samtidigt verkar svaret bli ja, i den bemärkelsen att man menar att det finns *tydliga gemensamma drag i de mål och värden de europeiska länderna strävat att förverkliga vad gäller den sociala dimensionen*. Målen och värdena skulle sålunda i väsentlig grad vara gemensamma, även om institutionerna och medlen för att nå målen varierat starkt. Detta för Europa gemensamma framträder, anser man, om jämförelser görs med de amerikanska och japanska "modeller-na". T. ex. menar Spyropoulos att de nationella systemen i Europa uppvisar bl. a. följande sex gemensamma drag:²

- 1) Fullt och faktiskt erkännande av föreningsfrihet och av rätten att organisera sig och förhandla kollektivt.
- 2) Existensen av starka och representativa arbetstagar- och arbetsgivarorganisationer vilka tar aktiv del i beslutsfattande rörande arbetsmarknadsfrågor på olika nivåer.
- 3) En betoning av de anställdas deltagande i beslut som berör dem inom det enskilda företaget och fungerande system för de anställdas representation i företagen.
- 4) En viktig och ökande roll för avtal och kollektiva förhandlingar i fastställandet av löner och arbetsvillkor.
- 5) Den stora betydelse alla länderna tillmäter förbättrade arbetsvillkor och kvaliteten i arbetslivet.
- 6) Preferenserna för generella system för socialförsäkringar och social trygghet; trots försök under senare år att minska dess omfattning är välfärdsstaten som princip alltså ett allmänt omfattat värde i de europeiska samhällena.

Sammanfattningsvis skulle det gemensamma för de europeiska länderna vara strävandena efter "den sociala marknadsekonomin", där individerna inte är helt utlämnade åt marknadskrafterna utan marknaden kompletteras med olika system för "rättvis" fördelning och social trygghet. Om detta utgör en korrekt tolkning kan detta väntas vara värden och mål som europeiska medborgare vill se upprätthållas och förverkligas även inom ramen för det framtida, integrerade Europa. Frågan blir då på vilket sätt detta bäst låter sig göras. Här går meningarna ofta starkt isär.

Ekonomisk integration och social harmonisering

En möjlig ståndpunkt är att hävda att den sociala dimensionen på EG-nivå bör minimeras och omfatta enbart det som *direkt* krävs för att den ekonomiska integrationen skall kunna förverkligas.³ Den ekonomiska integrationen väntas öka tillväxten och detta kommer automatiskt att öka välfärden för EG-medborgarna utan att någon social dimension behövs. Hur den ökade välfärden skall fördelas utgör en fråga för de enskilda medlemsländerna och bör inte regleras eller styras från EG-nivå. En sådan ståndpunkt kan intas *både* av dem som är starka motståndare till regleringar och ingrepp i marknadsekonomin (vare sig dessa sker på nationell nivå eller på EG-nivå) och av dem som anser att den existerande nationella fördelnings- och jämställdhetspolitiken hotas av ingripanden och försök till social

² Spyropoulos och Fragnière (red.) (1991), s. 23.

³ Detta var i princip den ståndpunkt rörande den sociala dimensionen som Romfördraget 1957 baserades på. Se Nielsen och Szyszczak (1991), kap. 1.

⁴ Eftersom den fria arbetskraftsrörligheten ingår i EES-avtalet kommer dessa ingripanden att krävas också för Sveriges del redan i samband med EES-avtalet.

⁵ Detta bekräftas av att det i det "minimalistiska" Romfördraget var nästan uteslutande arbetskraftsrörligheten som ansågs motivera "sociala" ingripanden. Se Nielsen och Szyszczak (1991), kap. 1.

⁶ Jämför med de bestämmelser som har gällt inom ramen för den gemensamma nordiska arbetsmarknaden.

harmonisering på EG-nivå. Åsikten att EG:s sociala dimension bör minimeras kan sålunda grundas antingen på rädsla för *för mycket* eller på rädsla för *för lite* ingrepp i marknadsekonomin.

Vilka ingripanden inom det "sociala" området är det då som behövs och kan motiveras enbart utifrån den ekonomiska integrationens krav? Detta bestäms främst av vad som krävs för att den fria arbetskraftsrörligheten mellan EG-länderna skall kunna förverkligas.^{4 5} För att underlätta arbetskraftsrörligheten har en EG-medborgare (och dennes familj) som är anställd i ett annat EG-land än det egna tillförsäkrats samma sociala förmåner som en motsvarande anställd med medborgarskap i landet ifråga.⁶ Den grundläggande regeln är alltså att anställda med annat EG-medborgarskap *inte får diskrimineras* vad gäller sociala förmåner av olika slag.⁷ Förutom principen om likabehandling har den fria arbetskraftsrörligheten också ansetts kräva en *samordning* av EG-ländernas socialförsäkringssystem i form av att intjänade sociala förmåner av typ pensionsrättigheter och liknande görs flyttbara och summerbara, dvs. följer individen och inte går förlorade om hon eller han tar anställning i ett annat EG-land.⁸

Principerna om likabehandling, flyttbarhet och summerbarhet är tillräckliga för att få den fria arbetskraftsrörligheten att fungera.⁹ Den fria rörligheten leder alltså inte i sig till något behov av att harmonisera EG-ländernas sociala system. Reglerna och förmånerna behöver inte vara desamma för att den ekonomiska integrationen skall kunna förverkligas. Däremot är det sannolikt att principerna om likabehandling och flyttbarhet kommer att leda till att *de enskilda länderna* väljer att göra vissa modifieringar av sina tidigare gällande kvalificeringsregler, intjänanderegler etc., i riktning mot att dessa knyts hårdare till anställningstider, individens tidigare inbetalda avgifter eller premier osv.¹⁰ Som illustrerande exempel kan nämnas förändringen av kvalificeringsreglerna för att erhålla svensk folkpension.

I diskussionen om den ekonomiska integrationen hävdas ibland att denna kräver ingripanden på det sociala området även av andra skäl än de som har att göra med arbetskraftsrörligheten. Man menar att integrationen behöver kombineras med på EG-nivå fastställda "socialklausuler", i form t. ex. av gemensamma miniminormer på det sociala området, för att hindra vad som brukar kallas "social dumpning", dvs. att länderna använder dåliga arbetsförhållanden och anställningsförmåner som konkurrensmedel gentemot andra länders producenter. Kraven på att utvidgad internationell handel bör kombineras med en övernationell reglering av anställningsförhållanden och anställningsvillkor ("social clauses") har en mycket lång historia.¹¹ Inför bildandet av EG och EFTA gav Internationella arbetsorganisationen (ILO) 1955 en internationell expertgrupp i uppdrag att analysera den ekonomiska integrationens sociala aspekter.¹² De skulle studera huruvida social harmonisering mellan de berörda länderna behövdes och var ekonomiskt motiverad i samband med att handeln liberaliserades. Gruppens slutsats var att någon harmonisering på det sociala området *i allmänhet* inte behövdes och inte var motiverad av ekonomiska skäl. Detta var fallet så länge skillnaderna i konkurrenskraft mellan länderna grundades på skillnader i den allmänna lönenivån (eller i den allmänna nivån på andra anställningsvillkor) mellan länderna och inte på speciellt

⁷ Rörande vad som inkluderas i sociala förmåner kan följande citat från ett utslag i Europadomstolens ge en vägledning: "... the advantages which that Regulation extends to migrant workers are all those which, whether or not linked to a contract of employment, are generally granted to national workers primarily because of their objective status as workers or by virtue of the mere fact of their residence in the host State and the extension of which to migrant workers therefore seems suitable to facilitate their mobility within the Community. The concept of social advantages encompass not only the benefits accorded by virtue of a right but also those granted on a discretionary basis." Citatet har hämtats från Nielsen och Szyszczak (1991), s. 74.

⁸ De grundläggande principerna om likabehandling, flyttbarhet och summerbarhet vad gäller sociala förmåner fastslogs av EG redan 1958 (Nielsen och Szyszczak (1991), s. 25). För en ingående översikt av EG:s nuvarande bestämmelser om den fria arbetskraftsrörligheten, sociala förmåner etc. se Nielsen och Szyszczak (1991), kap. 2.

⁹ Espina (1990) menar dock att det också behövs en harmonisering av utformningen av anställningskontrakten inom EG för att arbetskraft och företagande skall bli tillräckligt rörliga.

¹⁰ Sådana modifieringar kan kanske tillsammans komma att innebära att "medborgarskapet" som en filosofisk bas för de nordiska välfärdssystemen (se Hernes 1988) minskar i betydelse.

¹¹ Se Hansson (1983), kap. 1.

¹² Se Hansson (1983), s. 23–24. Ordförande i expertgruppen var professor Bertil Ohlin.

dåliga löner (eller andra anställningsvillkor) inom just en speciell bransch eller liknande. I sådana undantagsfall menade expertgruppen att ingripanden kunde motiveras och gå ut t. ex. på att stärka den fackliga organisationen inom branschen eller på att införa minimilöner. Som vi nämnt ovan kom Romfördraget inte heller att innehålla några socialklausuler utan enbart allmänna uttalanden om att medlemsländerna var överens om behovet av att främja förbättrade arbetsförhållanden och ökad levnadsstandard för arbetarna för att på så sätt möjliggöra en ökad social harmonisering parallellt med integrationen. Enda undantaget var klausulen i Romfördraget om lika lön för kvinnor och män som utför lika arbete, vars tillkomst kan ses som ett exempel på de enligt expertgruppen motiverade undantagsfallen.¹³

Social harmonisering och en social dimension i den europeiska integrationen "behövs" således i allmänhet inte utifrån renodlade ekonomiska effektivitetsskäl. Frihandel utan socialklausuler kan väntas leda till ett effektivt resursutnyttjande för de berörda länderna. Dock kan det finnas vad ekonomerna kallar "second-best" argument för socialklausuler. Om det är så att den ekonomiska integrationen och handelsliberaliseringen inte kan vinna politisk och medborgerlig acceptans utan en viss åtföljande social harmonisering, så kan alternativet ekonomisk integration *plus* socialklausuler ge ett bättre ekonomiskt utfall än vad alternativet fortsatta handelshinder i form av olika slags icke-tariffära handelshinder skulle ge.¹⁴ Dvs. alternativet ekonomisk integration utan någon social harmonisering kan i praktiken vara uteslutet och om detta är fallet kan ekonomisk integration *med* viss social harmonisering vara det från ekonomisk effektivitetssynpunkt bästa av de faktiskt tillgängliga alternativen. Förmodligen utgör sådana "second-best" argument en viktig del av förklaringen till de åtgärder och initiativ som tagits till en social dimension i europasamarbetet. Detta samarbete skulle helt enkelt inte ha kunnat fördjupas utan strukturfonder och andra gemensamma EG-program för att påverka och styra fördelningen av integrationens vinster och kostnader mellan och inom de berörda länderna.

Från ekonomisk effektivitetssynpunkt kan ingripanden på EG-nivå också motiveras av förekomsten av s. k. "externa effekter" över nationsgränserna. Externa effekter innebär här att ett lands nationella beslut ger upphov till effekter som drabbar andra länder utan att dessa länders medborgare kompenseras. Typiska exempel återfinns inom miljöområdet, där t. ex. luftföroreningar kan spridas över nationsgränserna och drabba invånarna i andra länder utan att hänsyn tas till detta vid utformningen av den nationella miljöpolitiken. Förekomsten av sådana externa effekter kan vara ett argument för övernationellt beslutsfattande och för övernationella försök att reglera och påverka det nationella beslutsfattandet så att det tar hänsyn till externa effekter på medborgarna i andra länder. Detta argument väger dock tyngre vad gäller t. ex. miljöpolitik än vad gäller det "sociala" området.¹⁵ Inom det senare förekommer det inte några betydande externa effekter över nationsgränserna.¹⁶

Sammanfattningsvis är det således relativt lite av ingripanden och harmonisering på EG-nivå inom det sociala området som kan motiveras utifrån rena ekonomiska integrations- och effektivitetsskäl. Motiven för

¹³ Motivet för att införa klausulen var alltså ursprungligen snarare konkurrensskäl än jämställdhetskäl. Vi återkommer till detta senare i kapitlet.

¹⁴ Se Hansson (1983) för ingående analyser av denna typ av second-best argument för socialklausuler.

¹⁵ För ingående analyser av behoven av att harmonisera och samordna olika politikgrenar mellan länder och av effekterna av sådan harmonisering, se Hansson (1990) och Hansson och Stenelo (1990).

¹⁶ Med en vid definition av begreppet "social" är det kanske främsta exemplet inom detta område behovet av att skydda konsumenterna i andra länder. Externa effekter kan här motivera övernationell reglering av produktkrav, produktinformation och produktansvar.

att utveckla och utöka EG:s sociala dimension har främst varit av annat slag. Som påpekades redan inledningsvis handlar det om vilken typ av samhälle från bl. a. fördelnings- och jämställdhetssynpunkt som man gemensamt vill söka förverkliga i det framtida Europa.

Den sociala dimensionen och fiskal federalism

Även vad gäller fördelningsfrågor finns det dock argument för att EG:s roll tillsvidare bör förbli begränsad.¹⁷ Medborgarnas rörlighet mellan länderna är fortfarande låg och värderingarna och preferenserna vad gäller fördelningsfrågor och offentliga varor och tjänster varierar kraftigt mellan länderna. Enligt teorin om "fiskal federalism" innebär detta att beslut om omfördelningar och om tillhandahållande och finansiering av offentliga varor och tjänster i huvudsak fortfarande bör fattas på nationell nivå.¹⁸ Att förflytta besluten till EG-nivå skulle ge välfärdsförluster, eftersom anpassningen till skilda nationella preferenser skulle bli sämre. T.ex. menar Petersen (1991), på basis av en analys av detta slag, att det i dagsläget inte är önskvärt att direkt söka harmonisera och likrikta utformningen av socialförsäkringssystemen i EG-länderna. EG:s beslutskompetens bör, enligt teorin om fiskal federalism, begränsas till de frågor som är genuint kollektiva för EG:s medborgare.

Närhetsprincipen och social harmonisering

Frågan om vilka beslut och ingripanden som bör förläggas till EG-nivå har under senare år ofta också diskuterats utifrån den s. k. subsidiaritets- eller närhetsprincipen. Denna säger att ansvar och beslutskompetens alltid bör förläggas till lägsta möjliga nivå.¹⁹ Beslutsfattande och ingrepp inom olika områden bör aldrig utföras på en högre nivå, om de kan utföras lika bra, eller bättre, på lägre nivåer. Exakt vad detta i praktiken innebär i EG-sammanhang är emellertid oklart. Det framgår nämligen inte *vem* som skall avgöra, och utifrån *vilka kriterier*, var beslutsfattandet "bäst" sker. Enligt Spicker (1991) har Europaparlamentet accepterat följande definition av närhetsprincipen i EG-sammanhang:

"The Community shall only act to fulfil the tasks transferred to it by treaty and to achieve the objectives defined thereby. If powers have not been exclusively or completely assigned to the Community, the Community shall, in carrying out its tasks, take action in so far as the achievement of these objectives requires its intervention because, by virtue of their magnitude or effects, they transcend the frontiers of the Member States or because they can be undertaken more efficiently by the Community than by the Member States acting separately." (Spicker (1991), s. 7).

Denna tolkning av närhetsprincipen är i princip inte särskilt begränsande. Den säger egentligen bara att EG skall hålla sig inom sitt tilldelade kompetensområde och att olika funktioner skall utföras på den nivå där detta mest "effektivt" låter sig göras. Vad som menas med effektivt defini-

¹⁷ Se Petersen (1991).

¹⁸ Teorin om fiskal federalism har utvecklats för att analysera fördelningen av beslutskompetens mellan olika nivåer i federala stater såsom USA. Den har tidigare bl. a. använts för att analysera fördelningen av beslutskompetens mellan stat och kommuner.

¹⁹ Spicker (1991) beskriver och diskuterar närhetsprincipens historiska bakgrund och dess tillämpning i EG-sammanhang.

eras inte. Klart är dock att *systet* med att försöka införa närhetsprincipen som grundläggande för EG:s beslutskompetens har varit att kraftigt söka begränsa ansvar, beslut och ingrepp på EG-nivå. Speciellt menar Spicker (1991) att en strikt tillämpning av närhetsprincipen skulle kunna starkt begränsa EG:s sociala dimension och skapandet av ett gemensamt "Social Europe". Å andra sidan är närhetsprincipen fortfarande så vag och oklar att detta inte behöver bli fallet. EG kan komma att spela en roll genom att fastställa gemensamma mål och principer inom det sociala området, även om *förverkligandet* överlämnas åt de enskilda medlemsländerna att besluta om och att genomföra via sina varierande institutioner. I sista hand kommer den framtida omfattningen av EG:s sociala dimension att bestämmas av vad EG-länderna och deras medborgare önskar och vill, och inte av abstrakta principer.

EG:s sociala dimension i praktiken

I detta avsnitt skall vi kort beskriva hur EG:s sociala dimension *faktiskt* vuxit fram och hur nuläget ser ut. Vi behandlar först utvecklingen fram till mitten av 1980-talet och tar därpå upp de initiativ till att vidareutveckla den sociala dimensionen som tagits sedan dess. Slutligen redogör vi speciellt för åtgärderna inom jämställdhetsområdet.

Utvecklingen fram till mitten av 1980-talet

Romfördraget 1957 återspeglade synen att EG:s sociala dimension borde minimeras. Visserligen syftade integrationen till att öka EG-medborgarnas levnadsstandard och välfärd, men det var den ekonomiska integrationen i samspel med respektive lands nationella politik som skulle åstadkomma detta. De enda åtgärderna på EG-nivå var de som krävdes för att förverkliga den fria arbetskraftsrörligheten samt tillskapandet av en fond för "sociala" ändamål.²⁰ Fonden skulle bidra till att förbättra sysselsättningsmöjligheterna och underlätta arbetskraftsrörligheten. Romfördraget gav också mycket begränsade befogenheter vad gäller att utveckla en social dimension på EG-nivå.²¹ Eventuella åtgärder måste kunna rättfärdigas utifrån syftena med den ekonomiska integrationen och vidare krävdes enhälliga beslut av EG:s ministerråd, dvs. varje medlemsland kunde inlägga veto.

De följande 15 åren kom också att bli en i huvudsak passiv period vad gäller EG:s sociala dimension.²² Integrationen bidrog till att öka den ekonomiska tillväxten, men den sociala dimension som detta skapade underlag för upprättades och utformades på nationell nivå. De viktigaste åtgärderna på EG-nivå var införandet av principerna om likabehandling, flyttbarhet och summerbarhet i ländernas socialförsäkringssystem.

En mer aktiv period vad gäller den sociala dimensionen inleddes efter 1972. Orsakerna till detta var förmodligen flera och det finns påtagliga likheter med perioden efter 1985.²³ I slutdeklarationen från ett toppmöte i Paris 1972 sades det att medlemsstaterna i EG tillmätte kraftfulla åtgärder på det sociala området lika stor betydelse som uppnåendet av ekonomisk integration och att det var väsentligt att se till att parterna på arbetsmark-

²⁰ Till detta kom lika-lönepincipen, se vidare nedan.

²¹ Se Nielsen och Szyszczak (1991), s. 17–19, Guery (1991), s. 56–64 och Mosley (1990).

²² För en mer ingående beskrivning av utvecklingen under denna period, se Nielsen och Szyszczak (1991), s. 24–27 och Mosley (1990).

²³ Se Nielsen och Szyszczak (1991), s. 28–31 och Guery (1991), s. 65–72.

naden blev mer involverade i EG:s ekonomiska och sociala beslut. Deklarationen följdes upp av ett handlingsprogram på det sociala området 1974–76. Relativt få konkreta åtgärder kom dock att resultera från detta. De ekonomiska problemen efter den första oljekrisen i mitten av 1970-talet kom emellan och de förslag som lades fram urvattnades eller gick inte igenom den enhälliga beslutsprocess som krävdes. Undantaget var främst, som diskuteras nedan, jämställdhetsområdet. Initiativen till förmån för en social dimension ebbade ut efterhand som "eurosclerosis" bredde ut sig och avreglering och ökad flexibilitet på arbetsmarknaden kom att ses som en lösning på de ekonomiska problemen. Första hälften av 1980-talet blev en ny passiv period vad gäller den sociala dimensionen. Nya direktiv och handlingsprogram tillkom främst inom jämställdhetsområdet och vad gäller arbetsmiljö och arbetarskydd.

De nya initiativen efter 1985

Från mitten av 1980-talet har en rad nya initiativ tagits för att bryta dödläget vad gäller EG:s sociala dimension. Från EG-kommissionens sida gjordes ett försök att knyta åtgärder inom det sociala området till fullbordandet av den inre marknaden 1992. För att undvika att 1992 skulle resultera i social dumpning och i att medlemsländerna kom att använda dåliga sociala villkor som konkurrensmedel krävdes enligt kommissionen en viss harmonisering av sociallagstiftningen. Det slutliga syftet skulle vara att skapa ett "europeiskt socialt område". EG skulle således parallellt med den fördjupade ekonomiska integrationen utveckla och befästa sina gemensamma värderingar och sin särart vad gäller den sociala dimensionen. Samtidigt föreslog kommissionen emellertid nya vägar och nya medel för att nå en sådan harmonisering. Vägen skulle inte gå via en övernationell harmonisering av sociallagstiftning och institutionella strukturer utan genom att utveckla en dialog mellan EG och parterna på arbetsmarknaden. Denna "sociala dialog" skulle syfta till att arbeta fram förslag som kunde ligga till grund för ett gradvis närmande av medlemsländernas politik och målsättningar på det sociala området, men där politiken och målen kunde implementeras inom ramen för varje lands existerande institutionella system. T.ex. kunde avvägningen mellan att använda avtalsvägen och lagstiftningsvägen överlämnas åt länderna själva. Förslaget om en social dialog kom att leda till de s. k. Val Duchesse samtalen. Dessa har inneburit att ett värdefullt gemensamt forum skapats för överläggningar mellan EG och arbetsmarknadens parter om Europas framtida sociala dimension, ett embryo på EG-nivå till den roll arbetsmarknadens parter i allmänhet spelat i den "europeiska modellen" på nationell nivå.²⁴

Nya initiativ vad gäller den sociala dimensionen kom under slutet av 1980-talet att tas också i andra former. I slutet av 1986 antog EG:s ministerråd ett handlingsprogram för att främja sysselsättningen i medlemsländerna. Enligt programmet borde uppmärksamhet ägnas åt att avskaffa trögheter i arbetsmarknadernas funktionssätt och medlemsländerna sade sig bl. a. vilja främja flexibla sysselsättningsmönster och arbetsvillkor. Handlingsprogrammet återspeglade 1980-talets trend mot avreglering av arbetsmarknaden som ett medel att underlätta sysselsättningstillväxt.²⁵

²⁴ Se Spyropoulos (1990) samt uppsatserna i Spyropoulos och Fragnière (red.) (1991).

²⁵ Se t. ex. Emerson (1988b) och Delsen (1991).

Detta var en utveckling i motsatt riktning mot den som tidigare EG-initiativ inom det sociala området stått för och det väckte också farhågor för social dumpning i samband med den fördjupade ekonomiska integrationen. Delvis som en motreaktion utvecklades därför under 1987–88 förslag om att ge den inre marknaden en lagstiftad social dimension. Resultatet blev så småningom den s. k. sociala stadgan (Community Charter of Fundamental Social Rights of Workers), vilken alla medlemsländerna utom Storbritannien ställde sig bakom i december 1989.²⁶ Stadgan fastslår ett antal grundläggande sociala rättigheter för arbetstagarna i EG-länderna. Till dessa hör bl. a. rätten till förbättrade levnads- och arbetsvillkor i samband med förverkligandet av den inre marknaden, rätten att organisera sig och förhandla kollektivt, rätten till yrkesutbildning under arbetslivets gång, rätten till information, rådfrågning och deltagande vid t. ex. beslut om introduktion av ny teknik, omstruktureringar och kollektiva uppsägningar i företagen, rätten till skydd av liv och hälsa på arbetsplatsen samt kvinnors och mäns rätt till lika behandling.²⁷ Rättigheterna i den sociala stadgan utgör inte lagstadgade rättigheter som kan åberopas inför domstol.²⁸ Stadgan har karaktären av principdeklaration och det åvilar de enskilda undertecknande länderna att garantera rättigheterna och att vidta nödvändiga åtgärder i form av lagstiftning och/eller kollektivavtal, beroende på nationell praxis. Det bör också påpekas att EG:s sociala stadga nästan uteslutande handlar om *arbetstagarnas rättigheter* och inte om allmänna medborgerliga sociala rättigheter, t. ex. för icke-förvärvsarbetande.

²⁶ Rörande den sociala stadgans bakgrund och tillkomst se t. ex. Espina (1990), Mosley (1990) och Spyropoulos (1990). Storbritanniens invändningar mot stadgan diskuteras i Nielsen och Szyszczak (1991), s. 23–24.

²⁷ Europe Sociale (1990), s. 45–50.

²⁸ Bl. a. EG-parlamentet hade begärt att de grundläggande sociala rättigheterna skulle få lagligt bindande karaktär. Parlamentet hade också begärt att den möjlighet att fatta beslut med kvalificerad majoritet som införts i enhetsakten skulle utsträckas till att omfatta alla områden av den sociala dimensionen och inte begränsas till att gälla enbart de sociala frågor som direkt hade med den ekonomiska integrationen att göra.

²⁹ Se Europe Sociale (1990), s. 51–76.

³⁰ För ingående redogörelser över gällande bestämmelser inom olika områden, se Nielsen och Szyszczak (1991).

För att ge tyngd åt den sociala stadgan och reellt innehåll åt EG:s sociala dimension åtföljdes stadgan av ett handlingsprogram på det sociala området för perioden 1990–92. Där specificerades, för vart och ett av den sociala stadgans områden, vilka initiativ och åtgärder som EG-kommissionen ansåg nödvändiga under den aktuella treårsperioden för att förverkliga stadgans intentioner.²⁹

Sedan mitten av 1980-talet har således EG:s sociala dimension kommit att aktiveras på olika sätt. Därvid kan man urskilja två nivåer. För det första har en rad initiativ och åtgärder på det sociala området direkt vidtagits och motiverats utifrån fullbordandet av den inre marknaden och utifrån arbetarskydds- och arbetsmiljöskäl. Sådana åtgärder har omfattats av enhetsaktens bestämmelser om kvalificerad majoritet och har därmed kunnat undgå den vetorätt som tidigare drabbat många av förslagen till direktiv och åtgärder inom det sociala området. På detta sätt har en omfattande reglering och harmonisering (ofta i form av miniminormer) genomförts, t. ex. vad gäller arbetarskydd och arbetsmiljö. För det andra har, på det sätt som diskuterats ovan, den sociala dimensionen aktiverats också på andra grunder. De faktiska resultaten har här varit mindre genom att medlemsländerna inte varit eniga om att EG:s sociala dimension bör utvidgas och genom att enhällighet i allmänhet fortfarande krävts för beslut om åtgärder på det sociala området. Vad gäller den andra nivån är kanske det viktigaste som hänt att åtminstone elva av medlemsländerna enats om en gemensam plattform (den sociala stadgan och handlingsprogrammet) för EG:s framtida sociala dimension. EES-avtalet innebär att Sverige övertar huvuddelen av EG:s regelverk inom det sociala området.³⁰ Sverige har också ställt sig bakom EG:s sociala stadga.

Maastricht-överenskommelsen om den Europeiska unionen drar upp riktlinjerna inte bara för ett fördjupat ekonomiskt samarbete utan också för en vidareutveckling av den sociala dimensionen.³¹ Den gör detta på två sätt. För det första behandlas "ekonomisk och social sammanhållning" (economic and social cohesion). Där fastslås det att unionen skall sträva efter att utjämna de ekonomiska och sociala skillnaderna mellan olika regioner. Detta skall bl. a. ske med hjälp av de olika strukturfonderna och genom inrättandet av en särskild solidaritetsfond för de fattigaste medlemsländerna. Protokollet om ekonomisk och social sammanhållning stöddes av alla tolv medlemsländerna. Däremot ställde sig Storbritannien inte bakom en utvidgning i övrigt av EG:s kompetens på det sociala området, men godkände att de övriga elva länderna gick vidare på egen hand. Dessa elva länder ingick därför en mellanstatlig överenskommelse utanför det egentliga Maastrichtfördraget ("det sociala protokollet"), där de förband sig till ytterligare insatser på det sociala området i linje med EG:s sociala stadga. Överenskommelsen innebär utökad kompetens för EG (eller EU) och utvidgat område för beslut med kvalificerad majoritet (bland de elva länderna). Majoritetsbeslut skall vara tillräckligt bl. a. för beslut rörande arbetsmiljö, arbetsförhållanden, jämställdhet och medbestämmande. Inom andra områden, såsom socialförsäkringar och socialt skydd för arbetstagare, skydd för arbetstagare vars anställningskontrakt upphört osv., kommer det även fortsättningsvis att krävas enhällighet (bland de elva länderna).

För att uppnå syftena bakom den sociala stadgan skall minimidirektiv kunna antas. Detta skall dock inte förhindra något medlemsland från att upprätthålla eller införa strängare eller högre normer. Det bör också observeras att närhetsprincipen skrevs in i inledningen till Maastricht-avtalet. Åtgärder på EU-nivå måste alltså kunna speciellt motiveras.

Maastrichtavtalet fastslår också den viktiga roll som parterna på arbetsmarknaden har i den europeiska modellen. Överenskommelsen om den sociala dimensionen innefattar sålunda en procedur för samråd med arbetsmarknadens parter, vilken innebär en förstärkning av dessas roll i utarbetandet och genomförandet av åtgärder på den sociala dimensionens område. Det sägs också att vid implementeringen av åtgärder skall EU och medlemsländerna ta hänsyn till olika former av nationell praxis, i synnerhet på avtalsområdet. Dvs. beroende på hur nationell praxis ser ut kan avtalsvägen förbli viktig för att förverkliga den sociala dimensionen. Slutligen öppnas det för avtal på Europainivå. Det sägs sålunda att om arbetsmarknadens parter så önskar kan dialogen dem emellan på Gemenskapsnivå leda till kontraktssenliga förbindelser, däribland avtal.

Sammanfattningsvis är nuläget att det redan i Maastricht uppstod ett Europa "med två hastigheter" vad gäller den sociala dimensionen. Händelseutvecklingen därefter innebär att framtiden för den sociala dimensionen ter sig än mer osäker och oklar.

EG:s jämställdhetspolitik

Som nämnts ovan fastslogs det redan i Romfördraget 1957 att män och kvinnor skall erhålla lika lön för lika arbete.³² Lika-löneprincipen (artikel

³¹ Uppgifterna om Maastrichtöverenskommelsen har främst hämtats från Utrikesdepartementet (1992).

³² Lika-löneprincipen formulerades i Romfördraget som "lika lön för lika arbete" och inte som "lika lön för arbete av lika värde", vilket var formuleringen i ILO-konventionen (vilken under-tecknats av fyra av de sex medlemsländerna). Den senare, vidare definitionen ansågs som alltför vag för att effektivt kunna implementeras inom gemenskapen. Se Nielsen och Szyszczak (1991), s. 26. Med lön avses *alla* löneförmåner (kontanta eller av annat slag) som den anställde, direkt eller indirekt, erhåller från arbetsgivaren p.g.a. sin anställning.

119) infördes i fördraget främst på grund av att lönediskriminering av kvinnor sågs som en potentiell källa till snedvriden konkurrens mellan medlemsländerna. Men efterhand visade sig artikel 119 kunna utvecklas till en viktig bas för EG:s jämställdhetspolitik. I själva verket kom jämställdheten mellan kvinnor och män att bli ett av de främsta och kanske mest energiskt drivna områdena vad gäller EG:s sociala dimension. EG:s jämställdhetspolitik har utvecklats till att omfatta direkt lagstiftning (direktiv) men också s. k. rekommendationer inom olika områden samt en rad direkta insatser av olika slag inom ramen för EG:s tre jämställdhetsprogram.³³

Avsikten var att lika-löneprincipen skulle vara fullt genomförd i medlemsländerna 1962. Men detta visade sig inte bli fallet och processen drog ut över hela 1960-talet. Medlemsländerna trodde inte att artikel 119 var direkt applicerbar på lönediskrimineringsfall i de enskilda länderna utan att bestämmelserna först måste överföras i respektive lands nationella lagstiftning för att kunna åberopas. Viljan och förmågan att de facto avskaffa lönediskriminering efter kön var begränsad. En vändning kom först under första hälften av 1970-talet genom några banbrytande domar av EG-domstolen och genom den allmänna aktiveringen av EG:s sociala dimension, inklusive jämställdhetspolitiken.

På initiativ av en belgisk jurist hänsköts under 1970-talet några enskilda fall av diskriminering till EG-domstolen för prövning utifrån artikel 119. Domstolens utslag kom att få stor framtida betydelse. Domstolen fastslog att artikel 119 hade direkt rättsverkan i medlemsländerna (dvs. det krävdes inte att motsvarande nationella lagstiftning införts) och kunde åberopas gentemot den enskilde arbetsgivaren. Detta hade stor principiell betydelse för kvinnor genom att möjligheten till direkt prövning av EG-domstolen utifrån artikel 119 innebar ett ökat tryck på den nationella lagstiftningen och rättstillämpningen. Men därutöver visade sig dessa domar vara början på den viktiga roll EG-domstolen skulle komma att spela under de följande decennierna när det gäller att tillämpa och uttolka EG:s lagstiftning på jämställdhetsområdet.

EG:s lagstiftning inom jämställdhetsområdet har efterhand utökats med en rad s. k. direktiv. Dessa anger mål eller resultat som det åligger medlemsstaterna att implementera. Direktiven har således inte direkt rättsverkan i enskilda fall. Däremot kan EG-domstolen tolka direktiven och pröva huruvida den nationella lagstiftningen uppfyller de krav som formulerats i dessa. Om detta inte är fallet, kan ett medlemsland åläggas att ändra och anpassa sin lagstiftning.

1975 förstärktes artikel 119 med ett lika-lönedirektiv enligt vilket det åligger medlemsländerna att implementera principen om lika lön för arbete av lika värde. Enligt EG-domstolen är avsikten med detta direktiv att implementera artikel 119 och domstolen anser därför att just detta direktiv har direkt rättsverkan även i enskilda fall. I princip gäller därmed en lagstiftad rätt till lika lön för arbete av lika värde inom hela EG. Ett andra centralt direktiv, likabehandlingsdirektivet, antogs år 1976. Enligt detta åligger det medlemsländerna att implementera principen om likabehandling av kvinnor och män vad gäller anställning, yrkesutbildning, befordran och arbetsvillkor. Direktivet förbjuder inte bara direkt utan även indirekt

³³ Beskrivningen av EG:s jämställdhetspolitik i det följande baseras främst på Nielsen och Szyszczak (1991) och Social Europe (1991b).

könsdiskriminering, såsom t. ex. särbehandling utifrån civilstånd eller familjeförhållanden. Detta är viktigt eftersom det innebär att formellt könsneutrala, men de facto könsdiskriminerande, regler och urvalsprinciper också kan vara olagliga. Likabehandlingsdirektivet utesluter däremot inte skyddande särbehandling av kvinnor t. ex. i samband med graviditet eller s. k. främjandeåtgärder, dvs. positiv särbehandling av kvinnor för att uppnå jämställdhetsmål. Lika-lönedirektivet och lika-behandlingsdirektivet har senare kompletterats med direktiv om likabehandling av kvinnor och män på socialförsäkringsområdet respektive i fråga om kollektiva försäkringar i arbetslivet. Ett femte direktiv föreskriver likabehandling av kvinnliga och manliga egenföretagare (inklusive jordbrukare).

Fullbordandet av den inre marknaden har, som vi diskuterat ovan, lett till en reglering och harmonisering vad gäller arbetarskydd och arbetsmiljö. Därvid har EG bl. a. antagit ett speciellt direktiv rörande hälsa och säkerhet i arbetet för gravida kvinnor och kvinnor som nyligen fött barn eller ammar. Enligt direktivet skall kvinnor ha rätt till minst 14 veckors mödraledighet med adekvat ersättning (minst motsvarande rådande sjukersättning). Frågan om speciell skyddslagstiftning för kvinnor är emellertid kontroversiell, eftersom historien visar att sådan lagstiftning kunnat utnyttjas som ett sätt att stänga ute kvinnor från vissa arbeten. I de nordiska länderna har man av detta skäl varit mycket restriktiv med sådan speciallagstiftning för kvinnor.³⁴

Förutom de antagna direktiven finns det också ett antal (vilande) förslag till direktiv inom jämställdhetsområdet vilka tagits fram av EG-kommissionen men som av olika skäl inte antagits. Som exempel kan nämnas direktiv rörande fördelningen av bevisbördan i diskrimineringsmål, rörande rätt till föräldraledighet och rörande likabehandling av deltidsarbetande och heltidsarbetande vad gäller t. ex. socialförsäkringsförmåner, anställningsskydd, medbestämmande etc. Det senare förslaget till direktiv reglerar villkoren för både män och kvinnor med deltidsarbete, men direktivet skulle vara av speciell vikt för kvinnor eftersom dessa utgör merparten av de deltidsarbetande inom EG. Förutom direktiven och förslagen till direktiv finns det ett antal antagna s. k. rekommendationer rörande bl. a. främjandeåtgärder, sexuella trakasserier inom arbetslivet, yrkesutbildning för kvinnor och bekämpning av kvinnoarbetslöshet. En rekommendation är inte lagligt bindande för medlemsländerna men kan tänkas ha viss indirekt rättsverkan i de nationella domstolarna.³⁵

Flera av rekommendationerna har vuxit fram i samband med genomförandet av EG:s tre jämställdhetsprogram. Ett första handlingsprogram fastställdes 1980. Detta kompletterade EG:s lagstiftningsåtgärder med ett brett handlingsprogram inom jämställdhetsområdet. Arbetet inom ramen för detta program gav i sin tur erfarenheter och kunskaper som kunde ligga till grund för EG:s andra jämställdhetsprogram 1986–1990. Detta program sammanföll med reaktiveringen av EG:s sociala dimension och under dessa år kom EG:s jämställdhetspolitik att konsolideras och organiseras bl. a. i form av olika nätverk, forskning om kvinnor och jämställdhet samt specifika åtgärdsprogram (med åtföljande finansiering) för kvinnors utbildning, sysselsättning och integration i arbetslivet.³⁶ Denna utveckling befästs (åtminstone för elva av medlemsländerna) genom avsnitten om

³⁴ Se Nielsen och Szyszczak (1991), s. 208–209.

³⁵ Se Nielsen och Szyszczak (1991), s. 127.

³⁶ Social Europe (1991b) ger en ingående bild av verksamheten under dessa år.

jämställdhet mellan kvinnor och män i EG:s sociala stadga och det åtföljande handlingsprogrammet, genom EG:s tredje jämställdhetsprogram för perioden 1990–1995 och genom det sociala protokollet i Maastricht.

EG:s sociala stadga har, som vi diskuterat ovan, karaktären av en principdeklaration. Jämställdheten mellan kvinnor och män tas upp som en speciell punkt. Inledningsvis slås det där fast att likabehandlingen av kvinnor och män måste säkras och lika möjligheter för kvinnor och män utvecklas. I detta syfte skall de elva länderna intensifiera arbetet med att implementera principen om likabehandling av kvinnor och män vad gäller anställning, ersättning, arbetsvillkor, socialt skydd, formell utbildning, yrkesutbildning och karriärutveckling. Vidare markeras att länderna skall utveckla åtgärder som möjliggör för såväl kvinnor som män att förena familj och yrkesarbete. Denna principdeklaration vad gäller jämställdheten bekräftades av de elva länderna i samband med Maastrichtöverenskommelsen (se ovan). Där enades de elva också om att beslut inom jämställdhetsområdet skall kunna fattas med kvalificerad majoritet (inom den ram som ges av närhetsprincipen). Detta (tillsammans med Storbritanniens utanförskap) öppnar vägen för en snabbare utveckling av de elva ländernas gemensamma jämställdhetspolitik.

Även det tredje jämställdhetsprogrammet markerar ett nytt steg i EG:s jämställdhetspolitik. Det principiellt viktiga är att jämställdhetsfrågorna och jämställdhetspolitiken inte längre ses som en avgränsad kvinnofråga utan tydligt sätts in i en vidare ram. Det konstateras sålunda att jämställdhetsaspekten explicit behöver introduceras och beaktas vid utformningen av EG:s samtliga åtgärder och program ("mainstreaming"). Sambanden mellan kvinnors och mäns insatser inom icke-marknadsproduktionen och deras positioner i arbetslivet får också ökad betoning. Vidare vidgas perspektivet från kvinnors ställning i arbetslivet till att också omfatta frågan om kvinnors positioner och status i samhället mer allmänt (media, beslutspositioner etc.). Detta vidare angreppssätt återspeglas också i utformningen av själva handlingsprogrammet för första hälften av 1990-talet. Politiken för jämställdhet integreras med övrig politik inom EG och likabehandling och lika möjligheter för kvinnor och män ses som en nödvändig och avgörande förutsättning för att EG:s allmänna målsättning om ekonomisk och social sammanhållning i Europa skall kunna uppnås.

Kvinnoperspektiv på den sociala dimensionen

Hittills i detta kapitel har vi sökt ge en beskrivning dels av den principiella diskussionen om EG:s sociala dimension och dennas omfattning och utformning, dels av hur den sociala dimensionen faktiskt vuxit fram och utvecklats. Allt detta skall vi nu avslutningsvis återbesöka och söka granska och kommentera ur ett kvinno- och jämställdhetsperspektiv. Det innebär att vi försöker se i vilken utsträckning olika principer, alternativ, bestämmelser och förslag vad gäller den sociala dimensionen främjar kvinnors intressen respektive den ekonomiska jämställdheten mellan kvinnor och män.

En första viktig observation rör själva handelsliberaliseringen och den

ekonomiska integrationen. Att artikel 119 togs med i Romfördraget, och den senare uppföljningen och vidareutvecklingen av denna artikel i form av EG:s jämställdhetspolitik, innebär en principdeklaration om att ett medlemslands komparativa fördelar relativt andra medlemsländer inte får grundas på särbehandling av kvinnor vad gäller anställning, löner, sociala förmåner, arbetsförhållanden etc. *Social dumpning baserad på direkt eller indirekt arbetsmarknadsdiskriminering av kvinnor är alltså i princip förbjuden enligt EG:s lagstiftning.* Ser man till de officiellt formulerade målen och syftena med den fördjupade integrationen kan eventuellt en något starkare tolkning göras. Den skulle innebära att integrationsprocessen och dess vinster skall skapa underlag för en fortlöpande ekonomisk och social förbättring och sammanhållning i Europa, *inklusive* en fortsatt utjämning av kvinnors och mäns ekonomiska och sociala villkor. En sådan tolkning står bl. a. i överensstämmelse med den utveckling mot "integration" och "mainstreaming" av jämställdhetspolitiken som aviseras i EG:s tredje jämställdhetsprogram. Här handlar det dock om intentioner och inte om konkret lagstiftning. För att intentionerna skall förverkligas kommer det att krävas speciella insatser och åtgärdsprogram inriktade mot kvinnor och detta gäller med all sannolikhet också för Sveriges del.

Hur ter sig frågan om social harmonisering (vad gäller annat än likabehandling av kvinnor och män) för att undvika social dumpning ur ett kvinnoperspektiv? Finns det skäl att tro att kvinnor som grupp här kan ha delvis andra intressen än män som grupp? Förmodligen är det så. Detta beror på att kvinnor i alla EG-länderna, om än i varierande grad, utgör en mer marginell arbetskraftsgrupp än män. Genom kvinnors huvudansvar för reproduktionsarbetet och kvinnors sekundära försörjningsroll är deras arbetsmarknadsalternativ och möjligheter till arbetsmarknadsrörlighet ("exit" genom t. ex. geografisk och yrkesmässig rörlighet eller genom arbetsgivarbyte) mer begränsade än mäns. Detta kan utnyttjas av arbetsgivarna om inte tillräcklig facklig motstyrka eller stödjande arbetsmarknads-lagstiftning finns (dvs. facklig och/eller politisk "voice"). Som vi sett i de tidigare kapitlen är det också idag så i EG-länderna att det är kvinnorna som innehar merparten av "atypical jobs", dvs. deltidsarbeten, tidsbegränsade anställningar och arbeten utan anställningsskydd. För kvinnor som grupp är det av dessa skäl förmodligen jämförelsevis viktigare än för män som grupp med en reglerad arbetsmarknad. Ur kvinnoperspektiv ter det sig således speciellt viktigt att den framväxande europeiska modellen inte baseras på helt avreglerade arbetsmarknader och att EG-ländernas konkurrenskraft, både gentemot varandra och gentemot omvärlden, baseras på en strategi inriktad mot investeringar i hög produktivitet, flexibilitet och innovationsförmåga hos arbetskraften och inte på en avreglerad arbetsmarknad och låga löner. Ur kvinnoperspektiv är det också viktigt att en sådan strategi omfattar hela arbetskraften och inte bara ett A-lag. Samtidigt måste det understrykas att det gäller att gå försiktigt fram vad gäller harmoniseringskrav och miniminormer för att inte sysselsättnings-tillfällena och sysselsättningsstillväxten för kvinnor skall hotas i de medlemsländer som idag har lägst produktivitet. Det är inte givet att kvinnorna som grupp i dessa länder tjänar på välment försök att snabbt och kraftigt höja EG:s miniminormer. Det som behövs är snarare stöd till en

snabbare produktivitetstillväxten utnyttjas för att förbättra löner och anställningsförhållanden även för den kvinnliga arbetskraften.

En annan viktig principiell fråga är den om reglering via lagstiftning eller via avtal. Hur ter sig denna fråga ur ett kvinnoperspektiv? Finns det skäl att tro att kvinnor som grupp här kan ha intresse av en annan avvägning än män? Förmodligen är svaret ja, av flera skäl. Ett första skäl är att förvärvsarbetande kvinnor i EG-länderna har lägre organisationsgrad än förvärvsarbetande män och därigenom kan väntas ha sämre intresserepresentation via den korporativa kanalen än vad män har. Ett andra skäl är att den statsvetenskapliga kvinnoforskningen visat att kvinnors representation och inflytande tenderar att vara större inom politiken än inom organisationerna och den korporativa strukturen. Ett tredje skäl är att reglering via avtal främst kan väntas ta fasta på mäns och kvinnors roll och intressen som arbetstagare, under det att det för kvinnor är viktigare än för män att även icke-marknadsarbetet samt samspelet mellan icke-marknadsarbete och marknadsarbete beaktas. Sammanfattningsvis pekar detta mot att det för kvinnor är jämförelsevis viktigare än för män att den sociala dimensionen inte helt överlämnas åt parternas försorg utan får tillräckliga inslag av beslutsfattande via den politiska kanalen.

Överhuvudtaget är det så att EG:s sociala dimension hittills mest handlat om individernas rättigheter och sociala villkor i *egenskap av arbetstagare*. Även EG:s sociala stadga (i den version som slutligen antogs av de elva medlemsländerna) handlar nästan uteslutande om arbetstagarnas rättigheter och inte om allmänna medborgerliga sociala rättigheter. Den historiska förklaringen till detta är givetvis EG:s karaktär av ekonomisk sammanslutning med inriktning mot frihandel och arbetskraftsrörlighet. Det är utifrån detta som EG:s kompetens definierats i Romfördraget och på det sociala området sker därvidlag ingen förändring i Maastrichtavtalet. Kompetensreglerna, tillsammans med närhetsprincipen, innebär förmodligen även fortsättningsvis en stark begränsning vad gäller lagstiftning på EG-nivå på det sociala området. Familjepolitik, socialförsäkringarnas utformning (bortsett från jämställdhetsaspekten) etc. förblir en nationell angelägenhet. Ett något större utrymme för en gemensam politik på det sociala området (i vidare bemärkelse) verkar dock finnas enligt överenskommelsen mellan elva av medlemsstaterna i det sociala protokollet i Maastricht.

Ur ett kvinnoperspektiv framstår dessa begränsningar som tveeggade. Å ena sidan lämnar de kvar suveräniteten och beslutsrätten på den nationella nivån, med dess välkända politiska, ekonomiska och religiösa maktstrukturer. Som vi sett finns det också, enligt teorin om fiskal federalism, mycket som talar för ett decentraliserat beslutsfattande och en anpassning till nationella preferenser vad gäller t. ex. utformningen av vård, omsorg och social trygghet. Speciellt för skandinaviska kvinnor kan kanske begränsningarna framstå som attraktiva och gynnsamma för dessa länders kvinnor. Men å andra sidan kan det visa sig att begränsningarna fungerar som ett hinder för kvinnorna i Europa att effektivt kunna lyfta upp speciellt för kvinnor viktiga frågor om t. ex. reproduktionsarbetets organisation och ersättning och interaktionen mellan icke-marknadsarbete och marknadsarbete på EG-nivå. Ur kvinnors synvinkel kan därmed den

eventuella "europeiska modellen" komma att framstå som enbent och haltande. Dock finns det kanske i förslaget om ett EG-medborgarskap och i vidgningen av jämställdhetspolitiken till att också omfatta frågorna om att kunna kombinera familj och förvärvsarbete och om kvinnors allmänna status i samhället och underrepresentation i beslutsfattande positioner ett embryo till en ur kvinnosynvinkel mer fullständig europeisk medborgarmodell.

Ett illustrerande exempel på vilket slags problematik det rör sig om kan vara just utformningen av socialförsäkringssystemen. Med den inriktning mot arbetstagarrollen som EG:s sociala dimension hittills haft är det naturligt att åtgärderna handlat om likabehandling av kvinnor och män på socialförsäkringsområdet (och i fråga om kollektiva försäkringar i arbetslivet). Implementeringen av dessa direktiv kommer emellertid p.g.a. arbetsfördelningen mellan könen ingalunda att ge likartade ekonomiska utfall vad gäller t.ex. ålderspensioner för kvinnor och män.³⁷ Samtidigt kan den fria arbetskraftsrörligheten innebära att de nationella pensionssystemen kommer att anpassas så att de i mindre utsträckning blir rena "medborgarpensioner" (typ den svenska folkpensionen). För att garantera mer rättvisa pensionsutfall för kvinnor relativt män behövs väl integrerade system av familjelagstiftning och av pensionsrättigheter baserade på såväl marknadsarbete som vårdarbete.

På likartat sätt kan det finnas andra områden där det ur kvinnosynvinkel kan vara viktigt att driva principfrågor på EG-nivå. Ett tänkbart exempel är vissa "harmoniseringsfrågor" på skatteområdet där det kan vara i kvinnors intresse att *strukturen* i skattesystemen ser ut på bestämda sätt. T.ex. kan en för kvinnor viktig princip vara att kostnaderna för reproduktionsarbetet (typ mödra- och föräldraledighet) inte skall belasta enbart den kvinnliga arbetskraften utan bör finansieras av allmänna arbetsgivaravgifter eller andra allmänna skatter. På likartat sätt kan andra strukturdrag i skattesystemet, som vi sett i kapitel 3, vara viktiga när det gäller att skapa ekonomiska incitament till en mer jämställd arbetsfördelning mellan kvinnor och män.

Detta är bara några illustrerande exempel på att det finns viktiga kvinno- och jämställdhetsaspekter att lägga på den sociala dimensionen och för kvinnor att bevaka och driva under den fortsatta integrationsprocessen.

³⁷ Se diskussionen och analysen i Schunter-Kleemann (1991).

Referenser

- Andersen, D. (1988), *Danskernes dagligdag 1987, Bind 1*, Socialforskningsinstitutet, Köpenhamn.
- Andersson, K. (1992), *Svensk beskattning i ett integrerat Europa*, SOU 1992:19, bilaga 2.
- Andersson, I. och Grift, Y. (1992), *Taxes and Labour Supply: Dutch and Swedish Women*, Memorandum nr 164, Department of Economics, Göteborgs universitet.
- Andersson, I. och Gustafsson, B. (1992), *Fattigdomsfällor*, Ds 1992:25, Finansdepartementet, Stockholm.
- Après Maastricht (1992), *L'Événement Européen*, nr. 17, Seuil, Paris.
- Baldwin, R. (1989), "The Growth Effects of 1992", *Economic Policy*, nr 9.
- Barrière-Maurisson, M-A. och Marchand, O. (1990), "Structures familiales et marchés du travail dans les pays développés", *Économie et Statistique*, no. 235.
- Becker, G. (1965), "A Theory of the Allocation of Time", *The Economic Journal*, vol. 75.
- Blau, F. D. och Kahn, L.M. (1992), "The Gender Earnings Gap: Learning from International Comparisons", *American Economic Review*, vol. 82, nr 2.
- Blomqvist, Å., Bourdet, Y. och Persson, I. (1992), *Reforming the Welfare State: The Swedish Experience*, Economic Council of Canada (Working Paper Series no. 18/1992, Nationalekonomiska institutionen, Lunds universitet).
- Bound, J. och Johnson, G. (1992), "Changes in the Structure of Wages in the 1980's: An Evaluation of Alternative Explanations", *American Economic Review*, nr 3.
- Bourdet, Y. och Persson, I. (1991), "Politiques de l'emploi et durée du chômage: une comparaison franco-suédoise", *Observations et diagnostics économiques*, Revue de l'OFCE, nr 38.
- Boyer, R. (1990), "The Impact of the Single Market on Labour and Employment. A Discussion of Macroeconomic Approaches in the Light of Research in Labour Economics", *Labour and Society*, vol. 15, nr 2.
- Buiges, P. och Ilzkovitz, F. (1988), *The Sectoral Impact of the Internal Market*, Document II/335/88-EN, Commission of the European Communities, Bryssel.
- Caire, G. (1992), *L'Europe Sociale: Faits, problèmes, enjeux*, Masson, Paris.
- Calmfors, L. (1992), *Lessons from the Macroeconomic Experience of Sweden*, Seminar Paper Series no. 522, Institutet för internationell ekonomi, Stockholms universitet.

- Cecchini, P. (1988), *Europas inre marknad 1992*, SNS, Stockholm.
- Dagsvik, J.K., Laisney, F. m.fl. (1988), *Female Labour Supply and the Tax Benefit System in France*, Memorandum 1988:4, Department of Economics, University of Oslo.
- Delsen, L. (1991), "Atypical Employment Relations and Government Policy in Europe", *Labour: Review of Labour Economics and Industrial Relations*, nr 3.
- Desplanques, G., Raton, I. och Thave, S. (1991), *INSEE-Résultats no. 118, Démographie-Société no. 10*, INSEE, Paris.
- Dex, S. och Walters, P. (1992), "Franco-British Comparisons of Women's Labour Supply and the Effects of Social Policies", *Oxford Economic Papers*, vol. 44.
- Ds 1990:8, *Svensk arbetsmarknadspolitik och den västeuropeiska integrationen*, Arbetsmarknadsdepartementet.
- Dumont, J-P. (1992), *Les systèmes de protection sociale en Europe*, Economica, Paris.
- EFTA (1992), *Effects of "1992" on the Manufacturing Industries of the EFTA Countries*, Occasional Papers, nr 38, Genève.
- EG-kommissionen (1990), Commission of the European Communities, *Employment in Europe 1990*, Luxembourg.
- EG-kommissionen (1991), Commission of the European Communities, *Employment in Europe 1991*, Luxembourg.
- Emerson, M. (1988a), *The Economics of 1992*, Oxford University Press, Oxford.
- Emerson, M. (1988b), Regulation or deregulation of the labour market: Policy regimes for the recruitment and dismissal of employees in the industrialised countries", *European Economic Review*, nr 4.
- Espina, A. (1990), "The first stage of harmonisation of labour systems in the EC", *Labour and Society*, nr 2.
- Europe Sociale (1988), La dimension sociale du marché intérieur, numéro spécial.
- Europe Sociale (1990), Europe Sociale nr 1, 1990 (nummer om EG:s sociala stadga och handlingsprogram).
- Eurostat (1991), *Portrait Social de l'Europe*, Luxembourg.
- Fallon, P. och Verry, D. (1988), *The Economics of Labour Markets*, Philip Allan, Oxford.
- Figge, K. och Quack, S. (1991), "Europäischer Binnenmarkt und Frauenbeschäftigung. Betrachtungen in zwei ausgewählten Branchen: Textil/Bekleidung und Banken" i *Beschäftigungsperspektiven von Frauen im EG-Binnenmarkt*, Arbeitspapier 1991-2, Arbeitskreis Sozialwissenschaftliche Arbeitsmarktforschung, Wissenschaftszentrum Nordrhein-Westfalen, Gelsenkirchen.
- Finansdepartementet (1992), *Sverige, Europa och skatterna*.
- Flam, H. och Horn, H. (1989), "Ekonomiska konsekvenser för Sverige av EGs inre marknad" i *Svensk ekonomi och Europaintegrationen*, bilaga 2-5 till LU90.
- Flood, L. och Klevmarken, A. (1990), "Tidsanvändningen i Sverige 1984" i C. Jonung och I. Persson (red.), (1990).
- Goldschmidt-Clermont, L. (1990), "Economic Measurement of Non-Market Household Activities", *International Labour Review*, nr 3.

- Gonäs, L. (1989), *En fråga om kön: Kvinnor och män i strukturomvandlingens spår*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Gonäs, L. (1991), *Industriomvandling i välfärdsstaten*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Greenaway, D. och Hine, R.C. (1991), "Intra-Industry Specialization, Trade Expansion and Adjustment in the European Economic Space", *Journal of Common Market Studies*, vol. 29, nr 6.
- Gronau, R. (1977), "Leisure, Home Production and Work – the Theory of the Allocation of Time Revisited", *Journal of Political Economy*, vol. 85.
- Gronau, R. (1986), "Home Production – A Survey" i O. Ashenfelter och R. Layard (red.), *Handbook of Labor Economics*, North-Holland, Amsterdam.
- Guery, G. (1991), *La dynamique de l'Europe sociale*, Dunod, Paris.
- Gustafsson, B. och Kjulin, U. (1991), "Barnomsorg och familjepolitik", *Ekonomisk Debatt*, nr 8.
- Gustafsson, S. (1990a), "Inkomstskatter och jämställdhet. En jämförelse mellan Sverige och Västtyskland" i Klevmarken (1990).
- Gustafsson, S. (1990b), "Daghemsavgifter och kvinnors yrkesarbete" i Klevmarken m. fl. (1990).
- Haaland, J. I. (1990), "Assessing the Effects of EC Integration on EFTA Countries: the Position of Norway and Sweden", *Journal of Common Market Studies*, vol. 28, nr 4.
- Hansson, G. (1983), *Social Clauses and International Trade*, Croom Helm, London.
- Hansson, G. (1990), *Harmonization and International Trade*, Routledge, London.
- Hansson, G. och Stenelo, L.-G. (1990), *Makt och internationalisering*, Carlssons, Stockholm.
- Héritier, P., Taddei, D. m. fl. (1991), *Les enjeux de l'Europe sociale*, Éditions La Découverte, Paris.
- Hernes, H. M. (1987), *Welfare State and Woman Power*, Norwegian University Press, Oslo.
- Hernes, H. M. (1988), "Scandinavian Citizenship", *Acta Sociologica*, vol. 31, s. 199–215.
- Hibbs, D. (1990), "Wage Dispersion and Trade Union Action in Sweden" i I. Persson (red.), *Generating Equality in the Welfare State*, Norwegian University Press, Oslo.
- Hirdman, Y. (1990), *The Gender System: Theoretical Reflections on the Social Subordination of Women*, Maktutredningen, Report no. 40, English Series, Uppsala.
- Hoem, J. M. (1990), *Remarkable Recent Fertility Developments in Sweden: An Interpretation*, Stockholm Research Reports in Demography, nr 61.
- Hofmann, C. F. (1990), "The European Community's economic and employment policy strategy for the 1990s", *Labour and Society*, vol. 15, nr 2.
- Holst, K., Ström, S. m. fl. (1988), *Female Labour Supply and Taxes in the Federal Republic of Germany, 1984*, Memorandum 1988:5, Department of Economics, University of Oslo.

- Jackman, R., Pissarides, C. och Savouri, S. (1990), "Labour Market Policies and Unemployment in the OECD, *Economic Policy*, vol. 5, nr 11.
- Jonung, C. och Persson, I. (red.) (1990), *Kvinnors roll i ekonomin*, SOU 1990:14, bilaga 23.
- Jortay, F., Meulders, D. och Plasman, R. (1990), *Evaluation of the impact of the completion of the Single Market on women's employment in banking*, Expert Group: Women in Employment, Department of Applied Economics, Free University of Brussels.
- Juster, F.T. och Stafford, F. P. (1991), "The Allocation of Time: Empirical Findings, Behavioral Models, and Problems of Measurement", *Journal of Economic Literature*, June.
- Klevmarken, A. m.fl. (1990), *Tid och råd: Om HUSHållens ekonomi*, Industriens Utredningsinstitut, Stockholm.
- Layard, R., Nickell, S. och Jackman, R. (1991), *Unemployment*, Oxford University Press.
- Leborgne, D. och Lipietz, A. (1990), "How to avoid a two-tier Europe", *Labour and Society*, nr 2.
- le Grand, C. (1991), "Rörlighet och stabilitet på den svenska arbetsmarknaden" i Produktivitetsdelegationen (1991).
- Lindgren, G. (1992), *Doktorer, systrar och flickor*, Carlssons, Stockholm.
- Lindley, R. M. (red.) (1992), *Women's Employment: Britain in the Single European Market*, Equal Opportunities Commission, HMSO, London.
- Lundberg, L. (1989), "Svenskt näringsliv och den europeiska integrationen" i *Svensk ekonomi och Europaintegrationen*, bil. 2–5 till LU90.
- Lundborg, P. (1989), "Konsekvenser av fri arbetskraftsrörlighet mellan Sverige och EG" i *Svensk ekonomi och Europaintegrationen*, bil. 2–5 till LU90.
- Lundborg, P. (1991a), "Den nordiska arbetsmarknaden och europaintegrationen" i I. Söderling och J. Korkiasaari (red.), *Migrationen och det framtida Norden*, Åbo.
- Lundborg, P. (1991b), "EG-medlemskapet och den fulla sysselsättningen", *Ekonomisk Debatt*, nr 5.
- Martinelle, S. (1992), Recent Trends in Swedish Fertility and Their Implications for Fertility Forecasts", stencil, SCB.
- Meulders, D., Plasman, R. och Vander Stricht, V. (1992), *Position of Women on the Labour Market: Developments between 1983 and 1989–90*, Expert Group: Women in Employment, Department of Applied Economics, Free University of Brussels, manus.
- Michon, F. (1990), "The 'European Social Community' a common model and its national variations? Segmentation effects, societal effects", *Labour and Society*, nr 2.
- Mosley, H. G. (1990), "The Social Dimension of European Integration", *International Labour Review*, nr 2.
- Muhr, G. (1990), "1992: The Social Aspects", *Labour and Society*, nr 1.
- Nielsen, R. och Szyszczak, E. (1991), *The Social Dimension of the European Community*, Handelshögskolens Forlag, Köpenhamn.
- Norman, V. D. (1989), "EFTA and the Internal European Market", *Economic Policy*, oktober.

- Norman, V. D. (1991), "1992 and EFTA" i Winters, L. A. och Venables, A. (red.), *European Integration: Trade and Industry*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NUTEK (1992), *Näringslivets utveckling till 2004 – tillväxt eller stagnation?*, bil. 3 till LU92.
- Nyberg, A. (1989), *Tekniken – kvinnornas befriare*, Linköping Studies in Arts and Sciences, Linköping.
- OECD (1989), *Employment Outlook 1989*, Paris.
- OECD (1990), *Employment Outlook 1990*, Paris.
- OECD (1991), *Employment Outlook 1991*, Paris.
- Ohlander, A.-S. (1991), "Marias döttrar; Kvinnornas Europa" i *Utsikt mot Europa*, Utbildningsradion och Bra Böcker, s. 167–192.
- Persson-Tanimura, I. (1980), *Studier kring arbetsmarknad och information*, Lund Economic Studies.
- Persson, I. (1990a), "Kvinnorna på arbetsmarknaden i Sverige och EG" i Å. Dahlberg och M. Johansson (red.), *Att arbeta i Europa*, Allmänna Förlaget, Stockholm.
- Persson, I. (1990b), "The Third Dimension – Equal Status between Swedish Women and Men" i I. Persson (red.), *Generating Equality in the Welfare State*, Norwegian University Press, Oslo.
- Petersen, J. H. (1991), "Harmonization of Social Security in the EC Revisited", *Journal of Common Market Studies*, nr 5.
- Produktivitetsdelegationen (1991), *Arbetskraft, arbetsmarknad och produktivitet*, Expertrapport nr 4 till Produktivitetsdelegationen, Allmänna förlaget, Stockholm.
- Rhodes, M. (1992), "The Future of the Social Dimension", *Journal of Common Market Studies*, nr 1.
- Rubery, J. (1991), "Pay, Gender and European Harmonisation: Some "Societal Effects" in the Determination of the Gender Pay Differential", uppsats presenterad vid European Association of Labour Economists konferens i Madrid, september 1991.
- SCB (1986), *Kvinnors och mäns löner*, Information om arbetsmarknaden 1986:3, Stockholm.
- SCB (1988), *Utbildningsstatistisk årsbok 1988*, Stockholm.
- SCB (1992), *Om kvinnor och män i Sverige och EG*, Stockholm.
- SCB, *Arbetskraftsundersökningen, grundtabeller, årsmedeltal, olika år*, Stockholm.
- Schunter-Kleeman, S. (1991), "Frauen und soziale Sicherheit – Umsetzung der EG-Richtlinien" i *Beschäftigungsperspektiven von Frauen im EG-Binnenmarkt*, Arbeitspapier 1991–2, Arbeitskreis Sozialwissenschaftliche Arbeitsmarktforschung, Wissenschaftszentrum Nordrhein-Westfalen, Gelsenkirchen.
- Schwarz, B. och Nyman, K. (1991), *Marginal effekter och tröskleffekter – barnfamiljerna och barnomsorgen*, Ds 1991:66, Finansdepartementet, Stockholm.
- Smith, A. och Venables, A. (1988), "Completing the Internal Market in the European Community: Some industry simulations", *European Economic Review*, vol. 32, nr 7.

- Socialdemokratiska riksdagsgruppens kansli (1992), *Skatterna och EG*, Stockholm.
- Socialstyrelsen (1991), *Vård och omsorg i sex europeiska länder*, SoS-rapport 1991:37.
- Social Europe (1991a), The Impact of the Single Market on Women's Employment in the Textile and Clothing Industry, *Social Europe*, supplement 2/91.
- Social Europe (1991b), Equal Opportunities for Women and Men, *Social Europe*, nr 3.
- Sorrentino, C. (1990), "The changing family in international perspective", *Monthly Labor Review*, March.
- SOU 1991:82, *Drivkrafter för produktivitet och välbstånd*.
- SOU 1992:19, *Långtidsutredningen 1992*.
- Spicker, P. (1991), The Principle of Subsidiarity and the Social Policy of the European Community", *Journal of European Social Policy*, nr 1.
- Spyropoulos, G. (1990), "Labour Law and Labour Relations in Tomorrow's Social Europe", *International Labour Review*, nr 6.
- Spyropoulos, G. och Fragnière, G. (red.) (1991), *Work and Social Policies in the New Europe*, European Interuniversity Press, Bryssel.
- Sterdyniak, H., Blonde, M.-H., Cornilleau, G., le Cacheux, J. och le Dem, J. (1991), *Vers une fiscalité européenne*, Economica, Paris.
- Ståhlberg, A.-C. (1990), "Skillnader i försäkringsförmåner eller icke-konstanta löneskillnader mellan kvinnor och män" i C. Jonung och I. Persson (red.), (1990).
- Sundström, M. (1987), "Deltidsarbetets utveckling", *Ekonomisk Debatt*, nr 8.
- Teague, P. (1989), "European Community Labour Market Harmonisation", *Journal of Public Policy*, nr 1.
- Todd, E. (1984), *L'enfance du monde. Structures familiales et développement*, Éditions du Seuil, Paris.
- Utrikesdepartementet (1992), Maastricht-fördraget om Europeiska unionen, *Fakta Europa*, nr 3.
- Wadensjö, E. (1991), "Högre utbildning och inkomster" i Produktivitetsdelegationen (1991).
- Wikander, U. (1992), "Delat arbete, delad makt: om kvinnors underordning i och genom arbete" i Åström, G. och Hirdman, Y., *Kontrakt i kris*, Carlssons, Stockholm.
- Women of Europe (1987), *Men and Women of Europe in 1987*, Women of Europe, Supplement no. 26.
- Zarca, B. (1990), "La division du travail domestique", *Économie et Statistique*, nr 228.
- Zetterberg, J. (1990), *Essays on Inter-Sectoral Wage Differentials*, Department of Economics, Uppsala University.

Bilagor till långtidsutredningen 1992

Nr	Namn	Författare
1	Metoder, modeller och beräkningar	Finansdepartementet
2	Svensk beskattning i ett integrerat Europa	Krister Andersson
3	Näringslivets utveckling till 2004 – tillväxt eller stagnation?	Närings- och teknikutvecklingsverket
4	Sveriges framtida befolkning	Statistiska centralbyrån
5	EG och den regionala utvecklingen i Sverige	Expertgruppen för forskning om regional utveckling
6	En effektiv miljöpolitik	Sören Wibe och Bengt Kriström
7	Arbetslöshet och arbetsmarknadspolitik	Anders Forslund
8	Inkomstfördelningens utveckling	Anders Björklund Johan Fritzell
9	Segregation – ett svenskt dilemma?	Sven E Olsson Hort
10	Hur styrs statens budget?	Finansdepartementet
11	Nationalförmögenheten	Konjunkturinstitutet och Statistiska centralbyrån
12	Pensionsfrågan	Stefan Ackerby
13	Landstingen i förändring	Landstingsförbundet
14	Lönebildning under kontroll?	Jan Bröms
15	Utrikeshandel och handelspolitik	Peter Kleen m. fl.
16	Svenska kvinnor möter Europa	Inga Persson
17	Aspekter på avgiftsfinansiering*	
18	Svensk ekonomi och den fria arbetskraftsrörligheten	Per Lundborg Industriens utredningsinstitut
19	Inkomstfördelningen under 1980-talet	Kjell Jansson och Agneta Sandqvist Statistiska centralbyrån

* Bilaga 17 har utgått.

Uttåg	Uttåg
1. Minskad kostnad för färdtjänst	1. Minskad kostnad för färdtjänst
2. Minskad kostnad för färdtjänst	2. Minskad kostnad för färdtjänst
3. Minskad kostnad för färdtjänst	3. Minskad kostnad för färdtjänst
4. Minskad kostnad för färdtjänst	4. Minskad kostnad för färdtjänst
5. Minskad kostnad för färdtjänst	5. Minskad kostnad för färdtjänst
6. Minskad kostnad för färdtjänst	6. Minskad kostnad för färdtjänst
7. Minskad kostnad för färdtjänst	7. Minskad kostnad för färdtjänst
8. Minskad kostnad för färdtjänst	8. Minskad kostnad för färdtjänst
9. Minskad kostnad för färdtjänst	9. Minskad kostnad för färdtjänst
10. Minskad kostnad för färdtjänst	10. Minskad kostnad för färdtjänst
11. Minskad kostnad för färdtjänst	11. Minskad kostnad för färdtjänst
12. Minskad kostnad för färdtjänst	12. Minskad kostnad för färdtjänst
13. Minskad kostnad för färdtjänst	13. Minskad kostnad för färdtjänst
14. Minskad kostnad för färdtjänst	14. Minskad kostnad för färdtjänst
15. Minskad kostnad för färdtjänst	15. Minskad kostnad för färdtjänst
16. Minskad kostnad för färdtjänst	16. Minskad kostnad för färdtjänst
17. Minskad kostnad för färdtjänst	17. Minskad kostnad för färdtjänst
18. Minskad kostnad för färdtjänst	18. Minskad kostnad för färdtjänst
19. Minskad kostnad för färdtjänst	19. Minskad kostnad för färdtjänst
20. Minskad kostnad för färdtjänst	20. Minskad kostnad för färdtjänst

6. Sida 17 har utgått

I denna bilaga till 1992 års långtidsutredning behandlas frågan hur kvinnors situation påverkas av den ekonomiska integrationen, framför allt internationaliseringen, och vad ett svenskt EG-medlemskap kan betyda i detta sammanhang. Bilagan ger emellertid också ett vidare perspektiv på hur förändringar i ekonomin påverkar och samverkar med jämställdhetens utveckling.

Bilagan har utarbetats av docent Inga Persson, national-ekonomiska institutionen vid Lunds universitet.

ALLMÄNNA FÖRLAGET

BESTÄLLNINGAR: FRITZES KUNDTJÄNST, 106 47 STOCKHOLM
FAX 08-20 50 21, TELEFON 08-690 90 90

ISBN 91-38-13278-8
ISSN 0375-250X